

**Digitization of the scientific library of the
State Museum of Natural History of NAS**

Lachnickiego J.E. Statystyka gubernii Litewsko-Grodzienieckiej. – 1817. – 88S.

Download a copy of the book from the site:

<http://libsmnh.com.ua>

Permanent link to the book page:

[http://libsmnh.com.ua/books/lachnickiego_je/statystyka_gubernii
litewsko_grodzienkiey/](http://libsmnh.com.ua/books/lachnickiego_je/statystyka_gubernii_litewsko_grodzienkiey/)

Biblioteka Muzeum im. Dzieduszyckich
we Lwowie.

Sz 17d №85

1984

1440

STATYSTYKA

GUBERNII

692

Nr. inwentarza

B-2139

LITEWSKO - GRODZIENSKIEY.

PRZEZ

J. E. LACHNICKIEGO

FILOZOFII DOKTORA, KAMER-JUNKRA DWORU JEGO
IMPERATORSKIEY MOŚCI.

WILNO. NAKŁADEM I DRUKIEM JÓZEFA ZAWADZKIEGO TYPOGRAFA
IMPERATORSKIEGO UNIwersYTETU.

1 8 1 7.

WOLNO DRUKOWAĆ,
pod warunkiem ażeby przed zaczęciem wyprzedaży,
złożone były w Komitecie cenzury exemplarze téy książki:
jeden dla tegoż Komitetu, dwa dla Departamentu ministe-
ryum oświecenia, dwa exemplarze dla IMPERATORSKIEY
publicznhey biblioteki i jeden dla IMPERATORSKIEY Aka-
demii nauk. *Wilno dnia 15 grudnia 1817 roku.*

X. F. N. Golański Czl. Kom. Cenzury.

PRZYPISANIE.

IGNACEMU LACHNICKIEMU
Półkownikowi b. woysk W. X. Li-
tewskiego, Kawalerowi orderu S.
Włodzimierza 4 stopnia, członkowi
królewsko-warszawskiego rolnicze-
go towarzystwa, memu nayuko-
chańszemu Stryiowi w dowód głę-
bokiego uszanowania, czci i żywey
wdzięczności, za świadczone łaski
pracę swoją poświęcam.

Przywiązany. synowiec

i nayniższy sługa

IGNACY EMMANUEL LACHNICKI.

FINIS

THE END OF THE
WORLD
AND THE
BEGINNING OF
THE NEW
WORLD
BY
J. B. B. B.
1811

THE
END OF THE
WORLD
AND THE
BEGINNING OF
THE NEW
WORLD
BY
J. B. B. B.
1811

W S T Ę P.

STATYSTYKA we wszystkich oświeconych krajach przez ciągłe prace i pomoc rządową, doszła do wysokiego doskonałości stopnia. W Państwie rosyjskiem *wydział statystyczny* przy ministerium policyi, mający na czele znanego już światu uczonemu z dzieł statystycznych *Karola HERMANNA*, radcę stanu i profesora w instytucie pedagogicznym w S. Petersburgu, zajmuje się od lat kilku zbieraniem odpowiednich temu celowi wiadomości. Z drugiey strony, rząd główny szkół wydał rozkaz i stosowne przepisy do pracowania w tymże przedmiocie wszystkim uniwersytetóm, które przez pośrednictwo nauczycieli szkół sobie podległych, ma-

VI

ią wszelką sposobność takowe wiadomości zbierać, prostować i w porządek układać. Tym końcem utworzony przy Uniwersytecie wileńskim *Komitet uczonych zapisów*, trzodzi się od półtora roku nad zbieraniem takowych wiadomości i zapewne godnie swemu przeznaczeniu odpowie. Ale gdy ztém wszystkiém nie mamy dotąd żadney części Litwy statystycznego opisania, ośmieliłem się ninieyszą gubernii litewsko-grodzienskiéy statystykę, z polecenia wyżey rzonego wydziału statystycznego pierwiastkowo w języku francuzkim uczynioną, na widok wystawić. Dzięki to dalekie od zupełnéy i nie dożądanania nie zostawuiący dokładności, zawiera tylko ogólny rys statystyczny owéy części litewskiego kraiu: a wiadomości w niém pomieszczone, są po większey części zebrane drogą urzędową. Lecz iesli ważna iest nie tylko dla rządu ale nawet dla szczególnych obywateli mieć wiadomości statystyczne każdéy gubernii,

tedy daleko ważniejsza mieć one prawdziwe lub ile można zbliżone do prawdy: albowiem takowe wiadomości służą za zasadę wszelkim znaczniejszym działaniom i czynnościom handlowym, rolniczym i t. d. W przeciwnym razie, jeśli są na pamięć zbierane, nie przyniosą pomyslnych wypadków: posłużą raczey do zamętu rzeczy już iakokolwiek wyjaśnionych, do wystawienia fałszywych widoków, oraz do ukrycia rządowi jego rzeczywistych sił i środków, które mógłby rozwinąć i powiększyć. Nie podpada wątpliwości że wiadomość rozciągłości gruntu i oznaczenie jego przymiotów we względzie rządowym i gospodarczym jest nayważniejszym w statystyce przedmiotem: gdyż na nim, iako na trwałey podstawie, można z pewnością układać stopniami dalsze materiały, które do składu tey ogromney budowy wchodzić powinny. Rosya już ma nie złe karty topograficzne, coraz bardziéy doskonalące się:

VIII

lecz wielka zachodzi różnica, między kartami topograficznemi, a temi które we względzie statystycznym należałoby sporządzić. Pierwsze wskazują to tylko, co wojskowych zbliśka obchodzi: drugie powinny w swęj całości obeymować wszelkie szczegóły, iakich znaomość potrzebna iest rządowi. W terazniejszy stanie rzeczy, naywiększa część guberniy, albo nie iest wymierzona, albo też nie można mieć żadnego zapewnienia o dokładności takowych wymiarów. Lecz ponieważ mówić mam o gubernii litewsko-grodzieńskiéy, wracam się więc do niey: a z części można będzie sądzić o całości. Guberniia litewsko-grodzieńska, złożona z ośmiu powiatów, o czém powiedziano będzie na swoiém miejscu, ma tylko dwa powiaty, sposobem inżynierskim wymierzone. Inne zaś znane są przez mniey ieszcze pewne rachunki przybliżenia, iakich niepodobienstwo iest sprawdzić. Nie przytaczam tego w widoku zniechę-

cenia i podania w wątpliwość prac już rozpoczętych, gdyż mam za prawidło owo zdanie iż *pewnie nic nie zrobisz, jeśli zawsze obawiać się będziesz aby źle nie zrobić* [1]: lecz żądałem tylko wskazać przez to drogę, po iakiéy możnaby bez zboczenia trafić do zamierzonego celu. Przyłączam wiadomość o miarach i wagach w ciągu tego pisma wspomnianych.

1. *Arszyn* ma długości stop paryskich 2, cali 2, linii $2\frac{2}{3}$. Dwie stopy paryzkie czynią łokieć litewski.
2. *Sążen rossyyski* ma arszynów 3, czyli stop paryzkich 6, cali 6, linii $7\frac{1}{2}$.
3. *Wiersta* ma długości 1500 arszynów czyli 3275 stop paryskich: na milę litewską liczy się wierst 7.
4. *Dziesięcina* miara kwadratowa:

(1) Un de plus sûrs moyens de ne rien faire, est de toujours craindre de mal faire. *Principes philosophiques* de WEISS.

X

na włokę litewską o 30 morgach idzie $19\frac{1}{2}$ dziesięcin.

5. *Funt rossyjski* liczy gran medycznych $6587\frac{1}{2}$.

6. *Pud* liczy funtów 40.

7. *Bierkowiec* funtów 400.

8. *Czetwierť* ma objętości calów sześciennych 10440: dwie czetwerti stanowią beczkę litewską o 144 garncach.

SPISANIE RZECZY.

	<i>stronica.</i>
Wstęp - - - - -	V — X.
§. I. Podział gubernii na powiaty, granice, największa długość i szerokość . . .	1.
§. II. Opisanie powierzchni każdego powiatu przez parafie - - - - -	10.
§. III. Układ wodny w gubernii grodzieński	28.
§. IV. Ludność gubernii grodzieński	51.
§. V. Pomieszkania i stan budowy - -	54.
§. VI. O przemyśle narodowym w powszechności	41.
§. VII. O Rolnictwie - - - - -	41.
§. VIII. Rękodzieła - - - - -	59.
§. IX. Handel - - - - -	66.
§. X. Obyczaje i oświeccenie - - -	74.
§. XI. Dobroczynne zakłady - - -	84.
§. XII. Pódatki - - - - -	87.

OMYŁKI DRUKU.

<i>str.</i>	<i>wiersz</i>	<i>popraw.</i>
3	17. wielko-brzostowicka,	Wielko-brzostowicka
4	25. po końcach,	po końcach
6	8. Eyszyski,	Eyszyszki
7	6. Wsieluba,	Wsielub
38	30. Miasteczko,	Miasto
87	1. §. XIII.	§. XII.

STATYSTYKA

GUBERNII LITEWSKO - GRODZIENSKIEY.

§. I. *Podział gubernii na powiaty, granicę, największa długość i szerokość.*

Guberniia litewsko-grodzińska podzielona jest na ośm powiatów:

- 1) *Powiat grodzieński*, miejsce naczelne powiatu i gubernii miasto *Grodno*.
- 2). *Powiat brzeski*, miejsce naczelne miasto *Brześć-litewski*.
- 3). *Powiat stonimski*, miejsce naczelne miasto *Stonim*.
- 4). *Powiat lidzki*, miejsce naczelne miasteczko *Lida*.
- 5). *Powiat nowogrodzki*, miejsce naczelne miasto *Nowogrodek*.
- 6). *Powiat wołkowyski*, miejsce naczelne miasteczko *Wołkowysk*.
- 7). *Powiat kobryński*, miejsce naczelne miasto *Kobryń*.

8). *Powiat prużański*, mieysce naczelne miasteczko *Prużanna*.

Guberniia grodzieńska graniczy.

1. *na północ* zaczynaiać od Niemna i postępuiać przez powiaty grodzieński, lidzki i nowogrodzki, z powiatami trockim i oszmiańskim gubernii wileńskiej.

2. *na południe* postępuiać przez powiaty kobryński i brzeski, z powiatami włodzimierskim i kowelskim gubernii wołyńskiej.

3. *na zachód* postępuiać powiatami grodzieńskim, wołkowyskim, prużańskim i brzeskim, z obwodem białostockim i królestwem polskiem.

4. *na wschód* postępuiać przez powiaty nowogrodzki, słonimski i kobryński, z powiatami pińskim i sluckim gubernii mińskiej.

Naywiększa długość gubernii z północy na południe jest 260 a naymnieysza 180 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 180, a naymnieysza 140 wierst.

Powierzchnia gubernii grodzieńskiej, którę tylko dwa powiaty, toiest: kobryński i prużański były wymierzone, zawiera przez przybliżenie w ogóle ośmiu powiatów 3,679,938 dziesięcin i 150 sążni □. Leży między 51°, 50' i 54°, 25' szerokości, a między 49°, 50' i 44° 20' długości geograficznęj.

Taki iest podział, granice i rozciągłość powierzchni gubernii grodzieńskiej: zobaczmy teraz też same szczegóły w powiatach.

A) POWIAT GRODZIENSKI: złożony jest ze 16 parafii, a mianowicie:

Parafie.

1. Grodzieńska,
2. Ieziorska,
3. Kamiońska,
4. Mostowska,
5. Łonneńska,
6. Wołpińska,
7. Replańska,
8. Eyssymontowska,
9. Indurska,
10. Kwasowska,
11. Odelska,
12. Mało-brzostowicka,
13. Krynka,
14. wielko-brzostowicka,
15. Ialowska,
16. Hożka,

Mieysca naczelne.

- miasto *Grodno*;
 miasteczko *Iezior*;
 miasteczko *Kamionka*;
 miasteczko *Mosty*;
 miasteczko *Łonna*;
 miasteczko *Wołpa*; } (a)
 wieś *Repla*;
 wieś *Wielkie-Eyssymonty*;
 miasteczko *Indura*;
 wieś *Kwasówka*;
 miasteczko *Odelsk*; (b)
 wieś *Brzostowica mała*;
 miasteczko *Krynki*;
 miastec. *Brzostowica wielka*;
 miasteczko *Ialówka*; (a)
 wieś *Hoża*.

Powiat grodzieński graniczy,

1. *na północ* z powiatem trockim gubernii wileńskiej i powiatem lidzkim;
2. *na południe* z powiatem wołkowyskim;
3. *na zachód* z obwodem białostockim i królestwem polskim;
4. *na wschód* z powiatem lidzkim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 115, naymniejsza 100 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód jest 67, naymniejsza 41 wierst. Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 405,000 dziesięcin.

(a) Mieysca naczelne tych trzech parafii, należących w części do grodzieńskiego, w części do wołkowyskiego powiatu, znajdują się w tym ostatnim.

(b) Mieysce naczelne tej parafii położone jest w obwodzie białostockim.

B) POWIAT BRZESKI: złożony iest ze 13 parafiy, a mianowicie:

<i>Parafie.</i>	<i>mieysca naczelne.</i>
1. Holenderska,	miasto <i>Brześć</i> ;
2. Rndzka,	wieś <i>Ruda</i> ;
3. Czarnowczycka,	miasteczko <i>Czarnawczyce</i> ,
4. Wistyczna,	wieś <i>Wistyczne</i> ;
5. Stawska,	wieś <i>Stawy</i> ;
6. Wołczyńska,	miasteczko <i>Wołczyn</i> ;
7. Szostakowska,	wieś <i>Szostaków</i> ;
8. Kamieniecka,	miasteczko <i>Kamieniec</i> ;
9. Mrózowicka,	wieś <i>Mrozowice</i> ;
10. Wierzchowicka,	wieś <i>Wierzchowice</i> ;
11. Wielanowska,	wieś <i>Wielany</i> ;
12. Wysocka,	miasteczko <i>Wysokie</i> ;
13. Mileczycka,	miasteczko <i>Mileczyce</i> .

Powiat brzeski graniczy:

1. *na północ* z obwodem białostockim;
2. *na południe* z gubernią wołyńską;
3. *na zachód* z królestwem polskim;
4. *na wschód* z powiatami kobryńskim i prużańskim.

Granice w ogólności są niewygodne; powiat ścisnięty iest we śródku a nayniekształtniey rozszerzony po końcach, tak że chcąc przeysć z jednego mieysca powiatu na drugie, częstokroć przebywać trzeba powiaty sąsiedzkie: co iest wielką niedogodnością w utrzymywaniu poczty przez szlachtę.

Naywiększa długość powiatu brzeskiego z północy na południe iest 130, a naymniejsza 99 wierszt.

(a) Te dwie parafie składały iednę tylko pod nazwiskiem *parafii brzeskiej*.

(b) Te dwie parafie składały iednę tylko *parafią szostakowską*.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód jest 70, a najmniejsza 11 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 417,560 dziesięcin.

C) POWIAT SŁONIMSKI: złożony jest z 11 parafii, a mianowicie:

Parafie.

Mieysca naczelne.

1. Słonimska,	miasto <i>Słonim</i> ;
2. Łukonicka,	wieś <i>Łukonica</i> ;
3. Mołczadzka,	wieś <i>Mołczadz</i> ;
4. Rohotnańska,	miasteczko <i>Rohotna</i> ;
5. Dworzecka,	miasteczko <i>Dworzec</i> ;
6. Zdzięcielska,	miasteczko <i>Zdzięciół</i> ;
7. Dereczyńska,	miasteczko <i>Dereczyn</i> ;
8. Dziewiątkowicka,	miastecz. <i>Stare-dziewiątko-</i>
9. Różańska,	miasteczko <i>Różana</i> ; (<i>wicze.</i>
10. Kossowska,	miasteczko <i>Kossów</i> ;
11. Olszewska,	wieś <i>Olszew</i> .

Powiat słonimski graniczy:

1. *na północ* z powiatami grodzieńskim, lidzkim i nowogrodzkim;
2. *na południe* z powiatem kobryńskim i pińskim gubernii mińskiej;
3. *na zachód* z powiatem prużańskim i wołkowyskim;
4. *na wschód* z powiatem nowogrodzkim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 135, najmniejsza 125 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 72, najmniejsza 57 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 649,648 dziesięcin.

D) POWIAT LIDZKI: złożony ze 17 parafiy, a mianowicie:

Parafie.

1. Lidzka,
2. Żyrmuńska,
3. Bieniakowska,
4. Ossowska.
5. Eyszyska,
6. Nacza,
7. Zabłocka,
8. Raduńska,
9. Wiewiorkowska,
10. Białohrudzka,
11. Wasiliska,
12. Nowodworska,
13. Lacka,
14. Różańska,
15. Iszczolniańska,
16. Zoludzka,
17. Ielnieńska.

Mieysca naczelne.

miasteczko *Lida*;
 miasteczko *Żyrmuny*;
 wieś *Bieniakonie*;
 wieś *Ossów*;
 miasteczko *Eyszyski*;
 wieś *Nacza*;
 wieś *Zabłocie*;
 miasteczko *Raduń*;
 wieś *Wiewiorka*;
 wieś *Białohrud*;
 miasteczko *Wasiliszi*;
 miasteczko *Nowy-dwór*;
 wieś *Lack*;
 miasteczko *Różanka*;
 wieś *Iszczolnia*;
 miasteczko *Zoludek*;
 wieś *Ielna*.

Powiat lidzki graniczy:

1. *na północ* z powiatami wileńskim i trockim, gubernii wileńskiej;
2. *na południe* z powiatem słonimskim;
3. *na zachód* z powiatem trockim i grodzieńskim;
4. *na wschód* z powiatem oszmiańskim gubernii wileńskiej i powiatem nowogrodzkim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe 79, a naymnieysza 70 wierst.

Naywiększa szerokość 70, a naymnieysza 60 wierst.

Powierzchnia iego zawiera przez przybliżenie 643,600 dziesięcin.

E) POWIAT NOWOGRODZKI: złożony jest z 18 parafii, a mianowicie:

Parafie.

1. Nowogrodzka,
2. Staroiełnińska,
3. Wsielubska,
4. Siemieńska,
5. Niehniewicka,
6. Woronczowska,
7. Mirska,
8. Iszkoldzka,
9. Zadwieyska,
10. Kroszyńska,
11. Polonecka,
12. Stwołowicka,
13. Surowska,
14. Swoiatycka,
15. Darewska,
16. Myska,
17. Horodyska,
18. Krzywoszyńska,

Mieysca naczelne.

- miasto *Nowogródek*;
 wieś *Staraielna*;
 miasteczko *Wsieluba*;
 wieś *Sienna*;
 miasteczko *Niehniewicze*;
 wieś *Woroncza*;
 miasteczko *Mir*;
 wieś *Iszkoldź*;
 wieś *Zadwieia*;
 miasteczko *Kroszyn*;
 wieś *Poloneczka*;
 miasteczko *Stwołowicze*;
 miasteczko *Snow*;
 miasteczko *Swoiatyczne*;
 wieś *Darewo*;
 miasteczko *Nowa-Mysz*;
 miasteczko *Horodyszczce*;
 wieś *Krzywoszyn*.

Powiat nowogrodzki graniczy:

1. *na północ* z powiatami słonimskim i lidzkim;
2. *na południe* z powiatem słuckim gubernii mińskiej;
3. *na zachód* z powiatami lidzkim i słonimskim;
4. *na wschód* z powiatem oszmiańskim gubernii wileńskiej.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 111, naymniejsza 84 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 60, naymniejsza 47 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 482,568 dziesięcin.

F) POWIAT WOŁKOWYSKI: złożony jest ze 14 parafii, a mianowicie,

<i>Parafie.</i>	<i>Mieysca naczelne.</i>
1. Wołkowyska,	miasteczko <i>Wołkowysk</i> ;
2. Iałowska,	miasteczko <i>Iałówka</i> ;
3. Replańska,	wieś <i>Repla</i> ;
4. Szydłowska,	miasteczko <i>Szydłowicze</i> ;
5. Mścibowska,	miasteczko <i>Mścibów</i> ;
6. Zelwiana,	miasteczko <i>Zelwa</i> ;
7. Swisłocka,	miasteczko <i>Swisłocz</i> ;
8. Porozowska,	miasteczko <i>Porozów</i> ;
9. Krzemienicka,	wieś <i>Krzemienica</i> ;
10. Strubnicka,	wieś <i>Strubnicu</i> ;
11. Wołpiańska,	miasteczko <i>Wołpa</i> ;
12. Roska,	miasteczko <i>Ros</i> ;
13. Łyskowska,	miasteczko <i>Łysków</i> ;
14. Miżyrzecka,	miasteczko <i>Miżyrzecz</i> ;

Powiat wołkowyski graniczy:

1. na północ z powiatem grodzieńskim;
2. na południe z powiatem prużańskim;
(granica ta niewygodna dla błot niedostępnych położonych za miasteczkiem Nowy-dwór.)
3. na zachód z obwodem białostockim i powiatem grodzieńskim;
4. na wschód z powiatem słonimskim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 85, naymniejsza 49 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 49, naymniejsza 41 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 354,488 dziesięcin.

G) POWIAT KOBRYNSKI: złożony jest ze 7 parafii, a mianowicie

<i>Parafie.</i>	<i>Mieysca naczelne.</i>
1. Kobryńska,	miasto <i>Kobryń</i> ;

2. Zbierohowska,	wieś <i>Zbierohi</i> ;
3. Dywińska,	miasteczko <i>Dywin</i> ;
4. Horodecka,	miasteczko <i>Horodec</i> ;
5. Braszewicka,	miasteczko <i>Braszewicze</i> ;
6. Bezdzieńska,	miasteczko <i>Bezdzież</i> ;
7. Janowska,	miasteczko <i>Janów</i> .

Powiat kobryński graniczy:

1. *na północ* z powiatami słonimskim i kobryńskim;
2. *na południe* z powiatem kowelskim gubernii wołyńskiej;
3. *na zachód* z powiatem brzeskim;
4. *na wschód* z powiatem pińskim gubernii minskiej.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 102, naymnieysza 72 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 58, naymnieysza 14 wierst.

Powierzchnia jego wedle wymiaru zawiera 415,750 dziesięcin i 200 sążni □.

H) POWIAT PRUŻANSKI: złożony jest ze 6 parafii, a mianowicie:

<i>Parafie</i>	<i>Mieysce naczelne.</i>
1. Próżńska,	miasteczko <i>Prużanna</i> ;
2. Kiwatycka,	wieś <i>Kiwatycze</i> ;
3. Szereszewska,	miasteczko <i>Szereszew</i> ;
4. Sielecka,	miasteczko <i>Sielec</i> ;
5. Berezka,	miasteczko <i>Bereza</i> ;
6. Siehniewicka,	miasteczko <i>Siehniewicze</i> .

Powiat prużański graniczy:

1. *na północ* z powiatem wołkowyskim;
2. *na południe* z powiatem kobryńskim;
3. *na zachód* z powiatem brzeskim i obwodem białostockim;

4. *na wschód* z powiatem słonimskim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe iest 60, naymnieysza 50 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 90, naymnieysza 69 wierst.

Powierzchnia iego wedle wymiaru zawiera 531,543 dziesięcin i 950 sążni □.

Zważmy teraz powierzchnią ziemi gubernii grodzieńskiej przez parafie, we względzie gospodarczym i rządowym. Znajdziemy tam wyszczególnienie przyrodzenia roli, lasy, łąki, układ wodny i t. d.

§. II. *Opisanie powierzchni każdego powiatu przez parafie.*

A) POWIAT GRODZIENSKI.

1. *Parafia grodzieńska*: ma powierzchnią górzystą, pozbawioną lasów. Grunt w części gliniasty, w części iest piaszczysty i kamienisty. *Niemen* rzeka splawna przez nią płynie.

2. *Parafia ieżiorska*: powierzchnia mniej górzysta od poprzedzaiący, pokryta iest w większój części lasami do skarbu należącemi: grunt w części z czarnoziemem i gliny, w części piaszczysty i kamienisty. *Kotra* i *Pyrra* rzeki tam przechodzą; nadto znajduje się jezioro wielkie.

3. *Parafia kamiońska*: powierzchnia płaska, gdziekolwiek maiąca małe wzgórki,

zarosła jest po części lasem. Grunt ma we $\frac{2}{3}$ dobry, złożony z czarnoziemiu i gliny, a w $\frac{1}{3}$ piaszczysty. Obfituje w łąki.

4. *Parafia mostowska*: powierzchnia miejscami płaska, miejscami górzysta, pokryta jest w większej części lasem i łąkami. Grunt w $\frac{2}{3}$ ma żwirowaty i piaszczysty, a w $\frac{1}{3}$ ilowaty i czarnoziemny. *Niemen* przez nią płynie.

5. *Parafia łonneńska*: powierzchnia płaska, bezlesna, zawiera łąk mało. Grunt w powszechności lekki i mierny żyzności. *Niemen* tam przechodzi.

6. *Parafia wolpiańska*: powierzchnia w ogólności płaska i bezlesna: grunt w części gliniasty i czarnoziemny; lecz w największej części żwirowaty. Pastwisk ma dosyć, granice iędy dotykają się *Niemna*.

7. *Parafia replańska*: w połowie powierzchnią ma płaską, w połowie górzystą, wyjąwszy kilka gajków zupełnie bezlesna. Grunt w ogóle dobry, gliniasty.

8. *Parafia cyssymontowska*: powierzchnia w $\frac{1}{3}$ płaska, a w $\frac{2}{3}$ górzysta jest bezlesna, grunt w części kamienisty, w części ilowaty i urodzajny. W stronie płaskiej obfituje w łąki i pastwiska, w górzystej zaś zupełnie ich nie ma. *Świsłocz* rzeka tam płynie.

9. *Parafia indurska*: powierzchnia w $\frac{2}{3}$ górzysta, bezlesna, grunt po większej czę-

ści żyzny, ilowaty i czarnoziemny. *Swisłocz* tam płynie.

10. *Parafia kwasowska*: powierzchnia w ogólności płaska i bezlesna, grunt jest wapnisty i gliniasty. W tej parafii *Swisłocz* wpada do *Niemna*.

11. *Parafia odelska*: powierzchnia górzysta, bezlesna, grunt ma lekki, w największej części żwirowaty.

12. *Parafia mało brzostowicka*: powierzchnia górzysta, bezlesna, grunt jest lekki, wapnisty, kamienisty i piaszczysty.

13. *Parafia kryńska*: powierzchnia górzysta, grunt ma żwirowaty i krzemienisty.

14. *Parafia wielko-brzostowicka*: powierzchnia górzysta, grunt ma rozmaitego przyrodzenia; lecz kamienisty i żwirowaty w obfitości nad innemi panuje.

15. *Parafia iałowska*: powierzchnia górzysta, w jedney części bezlesna, w drugiej lasem zarosła. Grunt ma kamienisty, żwirowaty i piaszczysty. *Narwa* rzeka tam płynie i dwa są wielkie stawy.

16. *Parafia hożka*: powierzchnia płaska, lasem pokryta, grunt piaszczysty; zawiera w sobie kilka źródeł wód kruszcowych, z których siarczyste i żelazne są najznaczniejsze. Granice iędy dotykają się *Niemna*.

B) POWIAT BRZESKI.

1. *Parafia holenderska*:
 2. *Parafia rudzka*:

} Te dwie parafie składały jedną tylko pod nazwiskiem *parafii brzeskiej*, którą dla zbyt wielkiej rozciągłości podzielono na dwie wyżey wyrażone. Powierzchnia iey płaska, pokryta jest lasem sosnowym, olchowym, bagnami niedostępnymi i pastwiskami. Grunt ma piaszczysty i lekki. *Bug*, *Muchawiec* (*rzeki splawne*), *Kamionka*, *Olszanka*, *Ryta*, *Lena* i inne rzeczki pomniejszych tam płyną. Zawiera nadto trzy wielkie i pięć mniejszych jezior.

5. *Parafia czarnałwowska*: powierzchnia wyniosła, prawie zupełnie bezlesna, ma dobre łąki; grunt po większey części jest gliniasty i żwirowaty. *Lena* i dwa strumyki tam płyną.

4. *Parafia wistowska*: powierzchnia wyniosła, pokryta w części łąkami, w części gajami brzoźowymi i borami sosnowymi. Grunt panujący jest mieszanina czarnoziem, gliny i nieco piasku. *Bug*, *Lena*, *Prudnica* i t. d. przez tę parafię przechodzą.

5. *Parafia stawowska*: powierzchnia miejscami płaska, miejscami nierówna, pokryta jest dobrými łąkami. Grunt ma lekki i piaszczysty. *Bug*, *Puława*, *Prudley*, przebiegaia.

6. *Parafia wolczyńska*: powierzchnia

nierówna, grunt jest piaszczysty. *Bug*, *Pulwa* i dwie małe rzeczki tam płyną. Zawiera nadto kilka strumyków.

7. *Parafia szostakowska*: } Te dwie
8. *Parafia kamieniecka*: }
parafie składaia istotnie jedną *parafię kamieniecką*, która dla swej obszerności rozdzielona została. Powierzchnia nierówna, pokryta jest w części łąkami błotnistymi i bagnami. Grunt ma rozmaity, ale gliniasty, czarnoziemny i piaszczysty panuje. *Lena* i *Biała* tam płyną. Zawiera sześć małych strumyków i wiele stawów.

9. *Parafia mrozowicka*: powierzchnia górzysta, pokryta jest dobrymi łąkami i gajami olchowymi i brzoźowymi: grunt ma gliniasty i czarnoziemny. Znajduie się tam kilka strumyków.

10. *Parafia wierchowicka*: powierzchnia niska, pokryta jest lasami sosnowymi i błotami. Grunt w jednéj części ma czarnoziemny, w drugiéj piaszczysty. *Biała*, *Soporka*, *Policzna* przez nią płyną; zawiera dosyć stawów i małych jezior.

11. *Parafia wielanowska*: powierzchnia niska, pokryta lasami i błotami. Grunt panujący jest piaszczysty. *Pulwa* i kilka strumyków tam płynie.

12. *Parafia wysocka*: powierzchnia wyniosła i górzysta, pokryta lasami sosnowymi, rozmaitemi gajami, łąkami mało lecz

wielkimi błotami. Grunt w większėj części jest dobry gliniasty, w mniejszėj zaś lekki i piaszczysty. Przerzyna się tam *Pułwa* i kilka strumyków.

15. *Parafia mileczycka*: powierzchnia niska, pokryta jest lasami sosnowemi i bagnami: grunt w powszechności zły i piaszczysty. Ma rzeki *Nur* i *Nurczyk* oraz dzieść małych stawów.

C). POWIAT SŁONIMSKI.

1. *Parafia słonimska*: powierzchnia płaska i niska. Grunt w części gliniasty, piaszczysty, żwirowaty i kamienisty, w części pokryty lasami, łąkami i bagnami. *Szczara* (rzeka splawna) tam płynie, tamże do niej wpadają pomniejsze rzeki *Issa*, *Hrywda*, *Lohozwa*.

2. *Parafia łukonicka*: powierzchnia górzysta, grunt w części piaszczysty i żwirowaty. Obfituje w łąki. *Zelwa* i *Szczara* tam płyną.

3. *Parafia Molczadzka*: powierzchnia górzysta, grunt wszędzie piaszczysty i żwirowaty. Wcale mało ma lasu. *Molczadzka* przez nie płynie.

4. *Parafia rohotnańska*: powierzchnia górzysta, grunt ma piaszczysty i kamienisty, obfituje jednak w lasy i błota. *Szczara* dotyka się iéy granic.

5. *Parafia dworzecka*: powierzchnia jest górzysta a grunt żwirowaty i kamieni-

sty. Mało w nięć łąk i lasów. *Molczadka* tam płynie.

6. *Parafia zdzięcielska*: powierzchnia jest górzysta a grunt wszędzie kamienisty i piaszczysty. Obfituje w łąki i lasy. Rzeki *Niemen*, *Szczara*, *Molczadka* i *Promsza*, tam płyną.

7. *Parafia dereczyńska*: powierzchnia płaska w ogólności, pokryta jest nie wielą pagórkami, grunt piaszczysty i żwirowaty. Obfituje w łąki i błota, lasów mało zawiera. *Zelwa* i *Szczara* tam płyną.

8. *Parafia dziewiątkowicka*: powierzchnia górzysta, grunt jest wszędzie piaszczysty i żwirowaty: obfituje w łąki. *Hrywda* tam płynie.

9. *Parafia różańska*: powierzchnia nierówna, grunt jest w części niskiej gliniasty, w górzystej zaś kamienisty i żwirowaty. Obfituje w lasy i łąki. *Zelwa* i mała rzeczka *Różanka* tam płyną.

10. *Parafia kossowska*: powierzchnia płaska; grunt jest w części gliniasty, a w części piaszczysty i żwirowaty. Obfituje w lasy i łąki. *Hrywda* i mała rzeczka *Żyżgulanka* przez nią przechodzi.

11. *Parafia olszewska*: powierzchnia płaska, grunt w części piaszczysty, w części gliniasty i czarnoziemny. Obfituje w ogromne lasy i puszczę, w bagna i pastwiska. Tam rzeka *Iasiółda*, *Żyżgulanka* i mała rzeczka *Hutnica* przepływa. Ma trzy głó-

wne jeziora, *Czarne* czyli *Chryskie*, *Białe* i *Sporowskie*; ostatnie wyrzuciła na brzegi dosyć bursztynu.

D) POWIAT LIDZKI.

1. *Parafia lidzka*: powierzchnia płaska, grunt jest kamienisty, żwirowaty i piaszczysty, pokryty w części lasami sosnowymi i brzoźowymi, w części pastwiskami błotnistymi, oraz niedostępnymi bagnami. *Niemien*, *Zyżma* i błotniste rzeki *Dzítwa*, *Lidzieia*, *Krupka*, *Ostrowla*, tam płyną. Zawiera nadto błotniste i niedostępne *Scierkowski* jezioro, sześć stawów i krynicę *Kamionka* w samém Lidzie.

2. *Parafia żyrmuńska*: powierzchnia wyniosła, grunt kamienisty, żwirowaty a najwięcej piaszczysty; zawiera mało lasów, wiele krzaków a szczególniej jałowcowych, błot i ziemi nieplodnej. *Zyżma* rzeka i błotniste *Dzítwa* i *Nieszkup* przez nią płyną: ma dwa stawy.

3. *Parafia bieniańska*: powierzchnia płaska, pokryta po większej części lasami sosnowymi, błotami i ziemią odlegiem leżącą: grunt piaszczysty i żwirowaty panuje. *Solcza* i *Zyżma* tam płynie.

4. *Parafia ossowska*: powierzchnia nieco górzysta, pokryta w części małemi laskami brzoźowymi, osinowymi i błotami. Grunt panujący jest rodzaj ziemi błękitnawej i żwirowatę, łąk dostatek ma. Rzeka *Dzi-*

twa, *Zyżma* i pomnieysze: *Ossówka*, *Pohorodenda* przez nią płyną. Liczą tam cztery stawy.

5. *Parafiia eyszyska*: powierzchnia równa, pokryta w części lasami sosnowemi, gajami brzozowemi i pastwiskami bągnistemi: grunt panujący jest piaszczysty i żwirowy. Rzeka *Solcza*, strumyki *Wersoka*, *Dembla*, *Prudel*, *Mottap*, *Turya*, *Pozgrynda*, *Ponizdzil*, przebiegają. Ma także dwa źródła poczynające rzekę *Dziłwę* i siedm stawów.

6. *Parafiia nacka*: powierzchnia wklęsła, pokryta lasami iodłowemi i sosnowemi; błot i łąk ma niewiele. Grunt panujący jest mieszaniną gliny ze żwirem. Rzeka *Mereczanka* dotyka się ię granic. Poczynają się w nię rzeki i rzeczki *Raduńka*, *Prudel*, *Pielasa* czyli *Kotra*, *Czepielunka*, *Koniawka*. Zawiera w lasach mnóstwo ieżiór i trzy stawy.

7. *Parafiia zablocka*: powierzchnia górzysta, pokryta rozmaitemi lasami i pastwiskami; grunt ma szary żwirowaty, oraz rzeki *Kotra* i *Przewoza*, nadto są tam dwie krynice, iedna w *Wężowuszczynie*, druga w *Zablociu*.

8. *Parafiia raduńska*: powierzchnia równa bezlesna, pokryta w części krzakami i bagnami; grunt piaszczysty i żwirowaty jest panujący, znajduje się krynica w *Raduniu*. Płyną przez nią *Dziłwa*, *Pielasa*, *Raduń-*

ka, Naczka, Sopińska, Iodub. Zawiera przytém dwa stawy.

9. *Parafia wiewiorkowska*: powierzchnia nie równa, pokryta w części małemi pagórkami i zaroślami: grunt ma szary, piaszczysty i kamienisty. *Dzilwa, Lebioda, Wiewiorka*, tam płyną; sześć stawów zawiera.

10. *Parafia białohrudzka*: powierzchnia górzysta; pokryta rozmaitym lasem, łąkami i błotami: grunt piaszczysty i żwirowaty panuje. Płyną przez nią *Dzilwa* i *Nieciecza*. Ma jeszcze cztery stawy.

12. *Parafia wasiliska*: powierzchnia płaska, pokryta rozmaitemi lasami, łąkami i bagnem; grunt panujący jest żwirowaty i piaszczysty. Płyną przez nią małe rzeczki *Szkordziówka, Lebiodka, Kościeniewka, Wierzch-Lebiodka, Niewiszka*. Znajduie się tam ośm stawów.

12. *Parafia nowodworska*: powierzchnia iéy płaska, zawiera cztery góry pokryte lasem sosnowym; grunt panujący jest ziemią szarą żwirowatą. Płynie tam *Kotra* i małe rzeczki: *Ostryńka, Nowodwórka, Lichaczewka, Odakowka, Moraczka, Niepraszka, Dunajczyk, Downarówka*. Znajduie się tam siedm izeiów i dziewięć stawów.

13. *Parafia lacka*: powierzchnia płaska, pokryta w części lasami i łąkami: grunt jest złożony z gatunku ziemi szaréy

wapnistéy. *Kotra* i *Spusza* tam płyną, oraz są trzy stawy.

14. *Parafia różańska*: powierzchnia wyniosła i równa; grunt ma żwirowy, mało lasów. Rzeczka *Turya* tam płynie.

15. *Parafia iszczolnieńska*: powierzchnia równa, pokryta rozmaitemi lasami i pastwiskami po większey części. Grunt ma piaszczysty, żwirowaty i nieco gliniasty. Granice iéy dotykają się *Kotry*; zawiera nadto trzy małe rzeczki *Spuszę*, *Prykę*, *Turyą* i dwanaście stawów.

16. *Parafia żołudzka*: powierzchnia nieco górzysta, zamyka wielkie lasy około *Niemna* i mnóstwo pastwisk. Grunt jest na miejscach wyniosłych piaszczysty i żwirowaty, a w dolinach gliniasty. Płyną przez nią rzeki splawne *Niemen* i *Szczara* oraz pomnieysze *Lebiodka* i *Żołudzianka*. Iesze tam są cztery małe rzeczki bez nazwiska i sześć stawów.

17. *Parafia ielnieńska*: powierzchnia wyniosła i równa, zamyka niewiele lasów a wiele łąk, bagnisk i pola: grunt ma lekki i piaszczysty. *Niemen*, *Molczadź*, *Niemenek*, *Dzitwa*, *Izwa*, *Hołodowka*, *Lebioda*, *Smolocz*, *Nieciecza*, *Rosoka*, *Olechówka*, *Ielenka* tam płyną. Zawiera nadto małe iezioro *Wieliczay* i sześć stawów.

E) POWIAT NOWOGRODZKI.

1. *Parafia nowogrodzka*: powierzchnia

w powszechności górzysta, pokryta w części lasem dębowym, brzozowym i sosnowym, góry zarosłe są rozmaitemi krzakami. Grunt ma gliniasty i nieco piaszczysty. Płyną przez nią dwa strumyki i cztery rzeczki *Białowiecza*, *Brecianka*, *Izewka* i *Niewda*.

2. *Parafia starozielnińska*: powierzchnia górzysta, pokryta lasami sosnowymi i dębowymi; błot nie ma; grunt panujący jest żwirowaty i piaszczysty. *Iatranka* tam płynie.

5. *Parafia wsiełubska*: powierzchnia w ogólności górzysta; od brzegów *Niemna* pokryta lasem sosnowym i pastwiskami. Grunt ma lekki i żwirowaty. Oprócz *Niemna*, który tam płynie, ma jezioro i błota. Tudzież wiele rzeczulek i strumyków.

4. *Parafia sienneńska*: powierzchnia płaska, bezlesna; grunt ma czarnoziemny. Obfituje w łąki. *Niemen* i *Białowiecza* tam płyną.

5. *Parafianiehniewicka*: powierzchnia płaska, bezlesna, pokryta w części łąkami i błotami. Grunt ma gliniasty. *Niemen* i rzeczka *Serwecz* płyną w tej parafii.

6. *Parafia worończowska*: powierzchnia górzysta, pokryta w części lasami. Grunt ma ilowaty, gliniasty. *Niewda* i *Serwecz* tam płyną.

7. *Parafia mirska*: powierzchnia nierówna i górzysta, pokryta w części gałami brzozowymi, w części pastwiskami błotni-

stemi. Grunt ma gliniasty. *Niemen*, *Serwecz* i *Uta* są iéy rzeki.

8. *Parafiia iszkoldzka*: powierzchnia płaska, bezlesna, grunt iest gliniasty. *Uta* tam płynie.

9. *Parafiia zadwieyska*: powierzchnia płaska, bezlesna, grunt ma gliniasty. Także *Uta* w niéy płynie.

10. *Parafiia kroszyjska*: powierzchnia płaska, wyiawszy kilka gaiów brzozowych zupełnie bezlesna: grunt ma ilowaty i rzekę *Szczarę*.

11. *Parafiia polonecka*: powierzchnia górzysta, oprócz kilku gaiów brzozowych, bezlesna: grunt iest ilowaty, a rzeka *Uta*.

12. *Parafiia stwołowicka*: powierzchnia płaska, bezlesna, grunt gliniasty. Ma iezioro i trzy stawy.

13. *Parafiia snowieńska*: powierzchnia płaska, bezlesna, grunt ma gliniasty i żwirowaty. *Wiedzmianka* tam płynie.

14. *Parafiia swoiatycka*: powierzchnia płaska; bezlesna, grunt gliniasty; zawiera kilka strumyków.

15. *Parafiia darewska*: powierzchnia płaska, bezlesna, obfituje w łąki i pastwiska: grunt po większey części gliniasty, a rzeka iéy *Szczara*.

16. *Parafiia myska*: powierzchnia płaska, pokryta w części lasami sosnowemi i iodłowemi, grunt ma piaszczysty, a rzeczki *Myszankę* i *Molczadkę*.

17. *Parafiia horodyska*: powierzchnia górzysta, pokryta w części drzewami nie-
składającemi lasu i krzakami; grunt gliniasty.
Ma jezioro, dwa stawy i kilka strumyków.

18. *Parafiia krzywoszyńska*: powierzchnia płaska, bagnista, zarosła po większey
części lasami; grunt ma lekki, piaszczysty.
Szczara i *Motczadka* są iéy rzekami.

F) POWIAT WÓLKOWYSKI.

1. *Parafiia wólkowyska*: powierzchnia
w $\frac{3}{4}$ górzysta, pokryta lasami sosnowemi,
w $\frac{1}{4}$ płaska pokryta łąkami, błotami i po-
lem oromém, grunt w części górzystéy jest
żwirowaty, po nizinach gliniasty, piaszczysty
i kamienisty. Rzeczki iéy *Wólkowia*,
Nietupa, *Kolontaiówna* i *Chorożuczna*.
Zawiera ośm jezior.

2. *Parafiia iałowska*: powierzchnia
w ogóle górzysta, pokryta łąkami i lasem
sosnowym. Grunt ma piaszczysty. Rzeczki
Stoczanka, *Hledniówka*, *Kolodzieżanka* i
Bartówka poczynają się w téy parafii, a
Swisłocz, *Kolonna*, *Narew* przepływają.

3. *Parafiia replańska*: powierzchnia
płaska i równa, po większey części pokry-
ta gaikami, łąkami i niewielkimi błotami.
Grunt w powszechności jest piaszczysty i
żwirowaty, a w maléy części czarnoziemny.
Rzeczki *Worocieja*, *Zarnówka*, *Zarna*,
Wolpa tam płyną.

4. *Parafiia szydlowska*: powierzchnia

nierówna, pokryta w części łąkami i krzakami; grunt już szary i piaszczysty, już gliniasty. Rzeczki *Naumka* i *O'szanka* tam płyną. Zawiera mnóstwo krynic.

5. *Parafia mscibowska*: powierzchnia górzysta pokryta lasami, krzakami, łąkami i bagnami. Grunt ma piaszczysty i żwirowaty. *Naumka*, *Szontowka*, *Kwaterska*, *Torbuczowska*, *Montowka* i *Swistocz* przez nią płyną. Zawiera dosyć krynic.

6. *Parafia zelwianańska*: powierzchnia w powszechności płaska i równa, pokryta w części krzakami i pastwiskami błotnistymi, grunt ma złożony z ziemi czarnej żwirowatej, albo z gliny mającej nieco piasku. Rzeka *Zelwa* i cztery strumyki tam płyną.

7. *Parafia swistocka*: powierzchnia nierówna, górzysta, pokryta w części lasem, w części łąkami i pastwiskami błotnistymi. Grunt panujący jest żwirowaty i piaszczysty, a w małej przestrzeni gliniasty. *Swistocz*, *Kolonna*, *Rudawka*, *Narew* i rzeczka *Piesica* tam płyną.

8. *Parafia porozowska*: powierzchnia górzysta, pokryta wielkimi lasami, pastwiskami błotnistymi i łąkami. Grunt w powszechności jest piaszczysty, żwirowaty i kamienisty. Rzeczki *Roś*, *Pobuyka*, *Świenica*, *Łopianka* biorą w niej początek, *Kolonna*, *Porozowka*, *Miedzianka* przepływają. Nadto zawiera wiele krynic.

9. *Parafia krzemienicka*: powierz-

chnia nieco górzysta, pokryta lasem brzo-
zowym, dębowym, olchowym i rozmaitemi
krzakami. Grunt w $\frac{2}{3}$ gliniasty, w $\frac{1}{3}$ żwi-
rowaty i w $\frac{1}{3}$ piaszczysty. Rzeka *Zelwa* i
pomniejsze *Daszówka*, *Iuchnowka* tam
płyną, tudzież kilka strumyków bez na-
zwiska.

10. *Parafia strubnicka*: powierzchnia
nierówna, pokryta w części lasami sosno-
wymi, dębowymi, olchowymi i t. d. w czę-
ści pastwiskami bagnistemi. Grunt ma w czę-
ści z gliny i żwiru zmieszanego w małej
ilości z piaskiem, w części z ziemi roślinnej
żwirowatej i błękitnawej. *Zelwa* tam
płynie.

11. *Parafia wolpiańska*: powierzchnia
płaska, mało mająca wznóseków, pokryta
rozmaitym lasem i pastwiskami błotnistemi.
Grunt panujący jest piaszczysty i żwirowa-
ty, znajduje się jednak czarnoziem i glina.
Roś, *Wolpianka*, *Szydłowlanka* są iej
rzeczki. Prócz tego ma dwa małe jeziora i
kilka krynic.

12. *Parafia roska*: powierzchnia górzy-
sta, pokryta w części krzakami, w części
bagnem i łąkami. Grunt ma we $\frac{2}{3}$ piasczy-
sty i żwirowaty, a w $\frac{1}{3}$ gliniasty. *Roś*, *Mo-
czulanka*, i *Wiechutnianka* tam płyną.

13. *Parafia tyskowska*: powierzchnia
w części płaska, w części górzysta, pokryta
jest lasami sosnowymi i rozmaitemi krzaka-
mi, bagnem i łąkami. Grunt ma piaszczysty

i gliniasty. Tam rzeczka *Łyskówka* wpada do *Zelwy* i mnóstwo jest krynicy.

14. *Parafia niżyrzecka*: powierzchnia miejscami płaska, miejscami górzysta, pokryta lasami, krzakami, bagnem, pastwiskami i dobrymi łąkami. Grunt panujący jest piasek i glina, w najmniejszej części czarnoziem. Rzeczki *Saska*, *Dubówka*, *Zerdnianka* wpadają do *Zelwy*. Zawiera kilka krynicy.

G) POWIAT KOBRYNSKI.

1. *Parafia kobryńska*: powierzchnia po większej części płaska, gdzieś górzysta, pokryta lasami i błotami; grunt panujący jest lekki i żwirowaty. Rzeka spławna *Muchawiec* i pomniejsze: *Mucha*, *Horodecznianka*, *Szewenka*, *Szewnia*, *Polonna*, *Turossa*, *Troscianica*, *Kanina*, tam płyną.

2. *Parafia zbierohowska*: powierzchnia płaska, pokryta w części niedostępnymi bagnami i lasami; grunt ma piaszczysty, a rzeki *Muchawiec*, *Osipówka*, *Troscianica*.

3. *Parafia dywińska*: powierzchnia niska i bagnista, pokryta w części lasami; grunt ma lekki i dosyć żyzny. Żadna rzeka przez nią nie płynie, przechodzi tylko kopany kanał publiczny, poczynający się od jeziora *Łuki*.

4. *Parafia horodecka*: powierzchnia płaska, pokryta lasami i bagnem; grunt ma

w większej części czarnoziemny i żyzny, w mniejszej piaszczysty. *Muchawiec* przez nie płynie.

5. *Parafia braszewicka*: powierzchnia płaska, lasy brzozowe, olchowe i błota zajmują trzecią część rozciągłości; grunt ma w części czarnoziemny, w części piaszczysty. Przechodzi przez nie *Kanał brzeski* czyli *rzeczypospolitey*, poczynający się z rzeki *Piny* i wchodzący do *Muchawca* pod wsią *Worotynicze*.

6. *Parafia bezdzieńska*: powierzchnia płaska, pokryta w części pastwiskami, lasami i bagnami; grunt ma złożony z czarnoziem i marglu, a w trzeciej części rozciągłości z piasku i nieco gliny. Główniejsze rzeki przez nie płynące są: *Iasiotda*, *Ossowica*, *Liniyka*, *Dewianica*. Zawiera wiele jezior i błot niedostępnych.

7. *Parafia ianowska*: powierzchnia płaska, zawierająca wiele dolin a mało lasów; grunt po większej części jest piaszczysty, a z resztą miernej żyzności. Rzeka splawna *Pina*, *Iasiotda* i rzeczka błotnista *Czyrka* przepływa.

H) POWIAT PRUŻAŃSKI:

1. *Parafia prużańska*: powierzchnia płaska, mająca niewiele lasu sosnowego; grunt w powszechności jest czarnoziemem i marglem, w części żwirowaty i nieco pias-

czysty. *Muchawiec*, *Kamienica* i *Wieniec* są iéy rzeki.

2. *Parafia kiwałycka*: powierzchnia płaska, prawie zupełnie bezlesna: grunt jest więcej piaszczysty i żwirowaty, a mniej czarnoziemny i marglowy od poprzedzających. *Łona*, *Iasiolda* tam płynie.

3. *Parafia szereszewska*: powierzchnia płaska, po większej części pokryta bagnami i lasami znanymi pod nazwiskiem *Puszczy białowieskiej*. Grunt ma lekki złożony z marglu, żwiru, i nieco ziemi czarnej. *Biała*, *Łona*, *Narewka*, *Pieścza*, tam płyną.

4. *Parafia sielecka*: powierzchnia płaska, bezlesna: grunt panujący jest czarnoziem, margiel i ziemia żwirowa. Rzeka iéy *Iasiolda*.

5. *Parafia berezka*: powierzchnia płaska, mająca niewiele małych lasów; grunt jest złożony z marglu, czarnoziem i nieco piasku. *Iasiolda* także iéy rzeka.

6. *Parafia siehniewicka*: powierzchnia płaska, grunt jest czarnoziemny i marglowy, obfituje w pastwiska: lasów wielkich nie ma. *Iasiolda* tu płynie.

§. III. Układ wodny w gubernii grodzieńskiej.

Główniejsze rzeki spławne na wiciny i inne statki są następujące:

1. *Niemien*: poczyna się w gubernii miń-

skiey, kierunek iego nurtu przez powiaty: nowogrodzki, słonimski, lidzki i grodzieński, aż pod okolicę miasta Grodna, iest ze wschodu na zachód; tam Niemen zmienia kierunek i bierze z południa na północ, a wymykając się przez powiat grodzieński, płynie przez gubernią wileńską, Prussy i wpada do morza bałtyckiego. Koryto iego naieżone w wielu mieyscach skałami, w innych płytkie, czyni żeglugę, mianowicie w latach suchych, utrudzającą a nawet i niebezpieczną.

2. *Bug*: poczyną się w Galicyi, kierunek nurtu w gubernii grodzieńskiej przez powiat brzeski, iest z południa na północ: pod miastem *Nurem* w królestwie polskiem, bierze kierunek od wschodu na zachód i wpada do *Wisły*.

5. *Szczara*: poczyną się w gubernii mińskiej, przechodzi przez powiaty nowogrodzki, słonimski, lidzki i wpada do *Niemna*. Kierunek nurtu iest z południo-wschodu na północo-zachód. *Szczara* iest splawna na baty i wiciny; rzeki zaś *Issa*, *Izwa*, *Łochozwa*, o 30 wierst od uścia do *Szczary*, zdadne są do splawiania drzewa towarne.

4. *Muchawiec*: poczyną się w powiecie prużańskim, staje się splawnym w wysokości *Kobrynia*, przechodzi przez powiat brzeski i wpada do *Bugu* pod Brześciem litewskim. Koryto Muchawca w bliskości tego miasta iest rozkopane i sprostowane dla uła-

twienia żeglugi: także mała rzeczka *Radonówka* w powiecie brzeskim, wpadająca do Muchawca, jest rozkopana dla spławu drzewa. Kierunek nurtu *Muchawca* jest ze wschodu na zachód.

5. *Iasiolda*: poczyną się w powiecie prużańskim i wpada do *Prypeci* w gubernii mińskiej: byłaby spławna już w powiecie prużańskim i małe statki mogłyby iść stamtąd aż do *Odessy*, gdyby młyny na téj rzecze nie tamowały żeglugi.

Oprócz rzek wymienionych znajdują się pomniejsze, które mogłyby stać się spławnymi, a przez to handel wewnętrzny byłby znacznie ożywiony. I tak na przykład rzeczka *Mereczanka* dotykająca się granic powiatu lidzkiego i wpadająca do *Niemna* pod Mereczem, po rozkopaniu w niektórych miejscach koryta i zniesieniu stawów i jazów, byłaby spławna na pomniejsze statki; które z Grodna i dalszych okolic mogłyby Niemnem iść z wodą aż do uścia *Mereczanki*, a stamtąd samą *Mereczanką* przeciw wodzie dochodziłyby aż do wsi *Iaszun*, o mil cztery od miasta Wilna odległej.

Trzy główne kanały znajdują się w gubernii grodzieńskiej:

1^{szy}. Poczyną się z rzeki *Piny* pod wsią *Wrotyniczami* wpada do *Muchawca*. Zowie się kanałem *brzeskim* lub *rzeczypospolitey*; albowiem kopany był kosztem *Rzeczypospolitey polskiej*, za Stanisława Augu-

sta, i kosztował 40,000 czer. złot. Łączy on handel morza czarnego z handlem Gdańska. Długości ma około mil dziesięciu.

2^{ci}. Wychodzi z rzeki *Iasioldy* i wpada do *Szczary*. Zowie się kanałem *Ogińskiego*, gdyż kosztem hetmana Ogińskiego był wykopany. Długości ma mil siedm. Łączy handel morza czarnego z handlem Królewca.

5^{ci}. Poczyna się z jeziora *Turskiego* leżącego przy źródłach *Prypęci*, przechodzi przez jezioro *Mokrańskie*, dalej przez jezioro *Luki* i staw *Rudzki*, a stamtąd wpada do Muchawca. Zowie się kanałem *publicznym*. (1)

Stąd widzimy, że układ wodny w gubernii grodzieńskiej wcale jest dogodny, i że przy nakładach i skutecznym pracy, stałby się nieskończenie jeszcze korzystniejszym.

§. IV. *Ludność Gubernii Grodzieńskiej.*

W każdym kraiu ludność stanowi jego prawdziwą siłę i rzeczywistą wartość. We względzie statystycznym wystawia ona za-

(1) P. Zelazowski Komornik powiatu wilkomirskiego w gubernii wileńskiej, od kilku lat wypracował i ukończył plan kanału, łączącego rzekę Wilią z Dzwiną. Ile wykonanie tak zbawionego planu przyniosłoby korzyści dla całej gubernii wileńskiej, a szczególnie dla miasta Wilna, każdy łatwo pojąć może.

wsze trzy wyraźne i oddzielne stany, toiest: stan wzrostu, stan spoczynku i stan upadku. Nayogólniejszy podział ludności przyięty w nauce rządowéy iest na 1) klasę *czynną* czyli *pl. dną* i na 2) klasę *bierną* czyli *nieplodną*. W pierwszey umieszczają rolników, rękodzielników i t. d.: do drugiey odsyłają szczególniey szlachtę, duchowieństwo, uczonych i t. d. Podział ten zasadza się na prawdzie względney, toiest: gdy za iedyne bogactwo narodu uważamy same tylko płody ziemskie i rękodzielnicze. Lecz ponieważ nie zaprzeczona iest, że siły Państwa składają się z sił fizycznych i umysłowych, przeto niesłusznie byłoby nadawać nazwisko *klasy nieczynney* i *bierney* ludziom, którzy przez ćwiczenie i sprawowanie władz umysłowych, wyprowadzają prawdziwe bogactwa. Pod tém nazwaniem zajmujemy sprawowanie urzędów publicznych i płody uczone, iakich większa część za pomocą druku, staie się istotnym handlu przedmiotem.

Dla ułatwienia sposobu opisanja ludności, podzieliliśmy ją w caley gubernii 1) na szlachtę, 2) na duchowieństwo, 3) na mieszczan, 4.) na żydów, 5.) na cyganow, 6.) na tatarów, 7.) na rolników poddanych, 8) na rolników skarbowych, 9) na rolników wolnych, 10.) na rolników kolonistów.

Oto iest obraz powszechny ludności, wyszczególniony przez powiaty.

Stan

POWIATY.	Szlachta.		Duchowieństwo.		M
	pleć męzka.	pleć żeńską.	pleć męzka.	pleć żeńską.	pleć męzka.
GRODZIENSKI	2220	2159	151	79	7
BRZESKI . .	986	965	144	85	8
SŁONIMSKI .	610	653	121	24	3
LIDZKI . . .	2810	2715	95	29	5
NOWOGRODZKI	2421	2520	142	52	1
WOLKOWYSKI	575	557	95	60	7
KOBYRNSKI .	1672	1450	195	140	6
PRUŻANSKI .	156	149	59	24	3
O G Ó Ł . .	11450	11126	1000	473	4

Stan ludności gubernii grodzieńskiéy.

POWIATY.	Szlachta.		Duchowieństwo.		Mieszczanie		Żydzi.		Cyganie.		Tatarzy.		Rolnicy poddani		Rolnicy skar-bowi.		Rolnicy wolni.		Koloniści		O G Ó Ł	
	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.	pleć mężka.	pleć żeńską.
GRODZIENSKI	2220	2159	151	79	726	825	2649	2807	—	—	77	70	24513	23094	2162	2193	—	—	—	—	32298	31207
BRZESKI . .	986	965	144	85	888	959	1982	1901	—	—	—	—	35846	35669	1509	1541	779	765	—	—	42134	41885
SŁONIMSKI .	610	653	121	24	512	550	1191	1428	4	5	49	43	24950	24228	5956	3327	—	—	—	—	31193	30258
LIDZKI . . .	2810	2715	95	29	578	549	1469	1511	20	22	30	30	17873	17779	5950	5861	68	60	7	5	28900	28559
NOWOGRODZKI	2421	2520	142	52	199	242	1643	1748	—	—	307	547	43605	48165	506	545	—	—	—	—	48823	53599
WOLKOWYSKI	575	557	95	60	705	771	787	878	—	—	21	27	15539	15240	3720	3321	78	165	—	—	21516	21519
KOBRYSKI .	1672	1450	195	140	677	651	1421	1537	2	2	10	10	36558	36118	181	101	34	40	5	4	40755	40053
PRUŻANSKI .	156	149	59	24	202	213	708	703	—	—	—	—	15986	15713	4768	4366	28	10	45	51	21952	21552
O G Ó Ł . .	11450	11126	1000	473	4285	4760	11850	12516	26	29	494	527	214670	216006	22752	22055	987	1040	57	60	267571	268592

1721

1722

1723

1724

1725

1726

1727

1728

1729

1730

1731

1732

1733

1734

1735

1736

1737

1738

1739

1740

1741

1742

1743

1744

1745

1746

1747

1748

1749

1750

1751

1752

1753

1754

1755

1756

1757

1758

1759

1760

1761

1762

1763

1764

1765

1766

1767

1768

1769

1770

1771

1772

1773

1774

1775

1776

1777

1778

1779

1780

1781

1782

1783

1784

1785

1786

1787

1788

1789

1790

1791

1792

1793

1794

1795

1796

1797

1798

1799

1800

1801

1802

1803

1804

1805

1806

1807

1808

1809

1810

1811

1812

1813

1814

1815

1816

1817

1818

1819

1820

1821

1822

1823

1824

1825

1826

1827

1828

1829

1830

1831

1832

1833

1834

1835

1836

1837

1838

1839

1840

1841

1842

1843

1844

1845

1846

1847

1848

1849

1850

1851

1852

1853

1854

1855

1856

1857

1858

1859

1860

1861

1862

1863

1864

1865

1866

1867

1868

1869

1870

1871

1872

1873

1874

Ludność więc w gubernii grodzieńskiéy dochodzi w płci męzkiéy do 267,571, w płci żeńskiéy do 268,592, w ogóle do 536,163; a nadmiar płci żeńskiéy nad ogółem ludności jest 1021. Według szóstego powszechnego popisu ludności w r. 1810, ogół klas podatkami bezpośrednio dotkniętych był 281,597 płci męzkiey. Według siódmego i ostatniego popisu jest 251,527 płci męzkiéy. A zatém upadek ludności płci męzkiéy w klasie czynnéy jest 49,884. Takowe pomniejszenie się ludności w gubernii grodzieńskiéy zaczyna się od roku 1803; wówczas ogół ludności płci obu dochodził do 591,060.

w r. 1810. do 586,856.

w r. 1816. do 536,163. a zatém w przeciągu lat siedmiu, toiest od r. 1803 do r. 1810 ludność zmniejszyła się na 4,224; od r. 1810 do r. 1816, toiest w przeciągu lat sześciu na 50,675, więc w przeciągu lat trzynastu od r. 1803 do r. 1816 na 54897. Trzeba uważać że w r. 1803, nadmiar ludności męzkiey nad żeńską był 9,496 przeciwnie zaś w r. 1816 nadmiar płci żeńskiéy jest 1021.

Klasą naywięcey wyniszczoną są naprzód rolnicy, po nich mieszczanie. Klasa szlachty zostaje w stanie iednostaynego spoczynku, a klasa żydów w stanie ciągłego i silnego wzrostu. Lubo popisy nie pokazują znacznego nadmiaru ludności żydowskiey, łatwo jest z tém wszystkiém dostrzedz przyczyny,

Ludność więc w gubernii grodzieńskiej dochodzi w płci męskiej do 267,571, w płci żeńskiej do 268,592, w ogóle do 536,163; a nadmiar płci żeńskiej nad ogółem ludności jest 1021. Według szóstego powszechnego popisu ludności w r. 1810, ogół klas podatkami bezpośrednie dotkniętych był 281,597 płci męskiej. Według siódмого i ostatniego popisu jest 251,527 płci męskiej. A zatem upadek ludności płci męskiej w klasie czynnej jest 49,884. Takowe pomniejszenie się ludności w gubernii grodzieńskiej zaczyna się od roku 1803; wówczas ogół ludności płci obu dochodził do 591,060.

w r. 1810. do 586,856.

w r. 1816. do 536,163. a zatem w przeciągu lat siedmiu, to jest od r. 1803 do r. 1810 ludność zmniejszyła się na 4,224; od r. 1810 do r. 1816, to jest w przeciągu lat sześciu na 50,675, więc w przeciągu lat trzynastu od r. 1803 do r. 1816 na 54897. Trzeba uważać że w r. 1803, nadmiar ludności męskiej nad żeńską był 9,496 przeciwnie zaś w r. 1816 nadmiar płci żeńskiej jest 1021.

Klasą najwięcej wyniszczoną są naprzód rolnicy, po nich mieszczanie. Klasa szlachty zostaje w stanie iednostaynego spoczynku, a klasa żydów w stanie ciągłego i silnego wzrostu. Lubo popisy nie pokazują znacznego nadmiaru ludności żydowskiej, łatwo jest z tém wszystkiém dostrzedz przyczyny,

dla której ludność żydowska w popisach publicznych ieśli się nie pomniejsza, to przynajmniey została w stopniu iednostaynym; gdy w istocie rzecz ma się wcale przeciwnie.

Upadek ludności w gubernii grodzieńskiej, a mianowicie rolników, powinien być przypisany,

- 1) ostatnim wojnom a szczególniey r. 1812.
- 2) żydom, którzy są zagubą rolników, nayużyteczniejszey ze wszystkich klas Państwa.

Zważmy teraz pomieszkania i stan budowy w gubernii grodzieńskiej, co stanowi drugą część uwagi o ludności.

§. V. *Pomieszkania i stan budowy.*

Gubernia grodzieńska oprócz ośmiu mieysc naczelnych ośmiu powiatów, liczy ieszcze 88 miasteczek:

a) W powiecie grodzieńskim 10 miasteczek, a te są: *Brzostowica wielka, Hołynka, Ieziory, Indura, Kamionka, Krynki, Łonna, Mosty, Skidel, Wola*;

b) W powiecie brzeskim 6 miasteczek, *Czarnawczyce, Mileyczyce, Kamieniec, Raśna, Wolczyn, Wysokie*;

c) W powiecie słonimskim 17 miasteczek, *Busiaż, Dereczyn, Derewna, Dęorzec, Hołynka, Ieziernica, Kossów, Kozłowszczyzna czyli Podole, Molczadź, Ro-*

hotna, Różana, Stare Dziewiątkowicze, Więzowiec, Zbyteń, Zdzięciół, Zdziłów, Zyrowice;

d) W powiecie lidzkim 11 miasteczek, *Bielica, Eyszyszki, Nowydwór, Ostryna, Raduń, Rożanka, Szczuczyn, Wasiliszki, Woronów, Zoludek, Żyrmuny;*

e) W powiecie nowogrodzkim 17 miasteczek: *Cyriń, Delatycze, Horodyszcze, Jeremicze, Korelicze, Kroszyn, Lubcz, Mir, Niehniewicze, Nowa Mysz, Połonka, Snów, Stara Mysz, Stwołowicze, Swiatycze, Turzec, Wsielub;*

f) W powiecie wołkowyskim 14 miasteczek: *Ialówka, Izabelin, Łysków, Miżyrzec, Mścibów, Nowydwór, Pieski, Podorosk, Porozów, Roś, Swisłocz, Szydłowicze, Wolpa, Zelwa;*

g) W powiecie kobryńskim 8 miasteczek: *Antopol, Bezdzież, Chomsk, Dorohiczyn, Dywin, Horodec, Janów, Motol;*

h) W powiecie prużańskim 5 miasteczek: *Bereza, Malecz, Siehniewicze, Sielec, Szereszew.*

Oto jest obraz ogólny budowy w gubernii grodzieńskiej.

POWIATY.	Mieysca naczelne powiatów.	Miasteczka.	Kościóły i Klasztory.	Wioski i okolice szlacheckie.	Dwory.	Karczmy powiatowe.	Chaty rolnicze.
Grodzieński . . .	1	10	59	1112	161	1108	12348
Brzeski . . .	1	6	96	914	276	928	14255
Stonimski . . .	1	17	72	980	216	1040	13644
Lidzki . . .	1	11	75	819	357	824	13332
Nowogrodzki . .	1	17	92	1203	483	1210	15192
Wołkowyski . .	1	14	43	512	303	520	11142
Kobryński . . .	1	8	90	1028	376	1010	16021
Prużański . . .	1	5	32	420	96	440	8549
Ogół . . .	8	88	559	7998	2271	7080	104483

Zastanówmy się przez chwilę nad stanem budowy i nad ludnością każdego z osobna miasta powiatowego.

a) Miasto *Grodno* (mieysce naczelne gubernii i powiatu tegoż nazwiska) leży nad Niemnem. Liczy domów 1,109, toiest: 122 murowanych, a 987 drewnianych. Z téj liczby należy

Domy murowane. Domy drewniane.

do skarbu	27.		6
do szlachty	29.		79
do duchowieństwa	5.		7
do mieszczan chrześcian	52.		351
do żydów	32.		544

Znayduie się w Grodnie 13 kościołów rozmaitych wyznań chrześcijańskich i 2 szkoły żydowskie, z których iedna murowana; 35 ulice; 7 uliczek; 6 mostów, z których 2 murowane; 3 rynki czyli place publiczne. Ludność stała wynosi 2471 płci męzkiey i 2620 płci żeńskię, z tego 1597 męzkiey i 1615 żeńskię żydów; przeto ogół ludności płci obu iest 5091.

b) Miasto *Brześć litewski* (mieysce naczelne powiatu brzeskiego) leży przy uysciu Muchawca do Bugu. Liczy 463 domy, z których 17 murowanych; 14 Kościołów, z których 3 murowane i 2 szkoły żydowskie drewniane. Ludność wynosi 1789 płci męzkiey i 1813 żeńskię, z tego 1210 męzkiey i 1133 żeńskię żydów: ogół więc ludności płci obu iest 3602.

c) Miasto *Słonim* (mieysce naczelne powiatu słonimskiego) leży nad Szczarą. Zawiera 658 domów, z których 4 murowane; 6 kościołów murowanych i 2 szkoły żydowskie drewniane. Ludność wynosi 1076 płci męzkiey i 1332 żeńskię, z tego 640

mężkiéy i 700 żeńskiéy żydów: ogół więc ludności płci obu iest 2408.

d) Miasteczko *Lida* (mieysce naczelne powiatu lidzkiego) liczy 292 domy, z których 4 murowane; 3 kościoły murowane a 1 drewniany, 1 szkołę żydowską murowaną i 1 drewnianą. Są tam ieszcze wielkie rozwaliny starożytnego zamku wielkich xiążąt litewskich. Ludność wynosi 401 płci męzkiéy i 569 żeńskiéy, z tego 276 męzkiéy i 291 żeńskiéy żydów: przeto ogół ludności płci obu iest 770.

e) Miasto *Nowogródek* (mieysce naczelne powiatu nowogrodzkiego) zawiera 457 domów, z których 9 murowanych, 7 kościołów murowanych, 2 szkoły żydowskie, z których 1 murowana, 1 meczet tatarski drewniany. Ludność wynosi 758 płci męzkiey i 755 żeńskiéy, z tego 559 męzkiey i 567 żeńskiéy żydów, oraz 151 męzkiey i 168 żeńskiéy tatarów. Ogół zatém ludności płci obu iest 1571.

f) Miasteczko *Wolkowysk* (mieysce naczelne powiatu wolkowyskiego) liczy 156 domów; z których 2 murowane, 1 kościół i 1 szkołę żydowską drewniane. Ludność wynosi 550 płci męzkiey i 272 żeńskiéy, z których 107 męzkiey i 109 żeńskiéy żydów: ogół więc ludności płci obu iest 602.

g) Miasteczko *Kobryń* (mieysce naczelne powiatu kobryńskiego) leży nad Muchawcem, zawiera 526 domów, z których 4 murowane

5 kościołów, z których 1 murowany i 3 szkoły żydowskie drewniane. Ludność wynosi 696 płci męskiej i 751 żeńskiej, z tego 415 męskiej i 484 żeńskiej żydów: ogół więc płci obu jest 1427.

h) Miasteczko *Prużanna* (miejsce naczelne powiatu prużańskiego) leży nad Muchawcem, liczy 245 domów, trzy kościoły i 2 szkoły żydowskie: wszystko drewniane. Ludność wynosi 411 płci męskiej i 413 żeńskiej, z czego 190 męskiej i 184 żeńskiej żydów: ogół przeto płci obu jest 824.

Z tego opisu widzimy, że budowa drewniana jest powszechna, że bardzo rzadko znaleźć można domy murowane po miastach i miasteczkach, a tém bardziej po wsiach; że wzięwszy wyraz średni na 1,000 budowy, zaledwie 5 murowanych wypadnie. Domy albo raczéj chałupy rolnicze są w ogólności drewniane i bez kominów; a włościanie tak nawykli do dymu, iż widziano przykłady, że tam gdzie panowie zaprowadzili kominy, oni je pozrzucali lub pozatykali, dla wypuszczania dawnym zwyczajem dymu przez drzwi i okienka.

Zdaie się rzeczą bydz dziwną, że Litwa którey nie zbywa ani na glinie, ani na wapie i kamieniach, przenosi budowę drewnianą nad murowaną. Pierwsza tém jest wygodna, że w okolicach lesnych materiały są już gotowe, że postawienie domów drewnianych mniej potrzebuie czasu i te

zaraz po zbudowaniu staia się mieszkalne. Iakowych korzyści budowa z kamieni lub cegły, choć trwalsza i bezpieczniejsza okazać nie może. Wreszcie starodawne do mieszkań drewnianych nawyknienie, które z oycy na syna przechodzi, wkorzenione mniemanie, a częstokroć nayniesluszniesze, że budowy drewniane mniej daleko kosztuią od murowanych: zrzadziły to, że cała prawie Litwa, która od kilku wieków ciągle się buduje, wystawia przecie widok ponuręj pustyni, gdzieniegdzie pokrytęj nędznemi chałupami. Nie mało przyczyniły się do tego w dawniejszych czasach nieustanne wojny, pożogi i zamieszki wewnętrzne, których końca nieszczęśliwi mieszkańcy przewidzieć nie mogąc, nie mieli chęci i sposobności zaięcia się lepszą budową. Nadto życie wieyskie dawniejszcy szlachty i panów, których tylko krótki czas seymikowy i sądowniczy po miastach zatrzymywał; opanowanie przez żydowską ludność wszystkich miast i miasteczek, nie posłużyło wcale ku podniesieniu onych. Żyd wszędzie nieochędożny, wszędzie chciwy zysku w gotówce, nie dbał czyli mieszkał w domu porządnym, czyli gnuśniał w nizeczemney chałupie. Takie są przyczyny złego stanu budowy mieyskiej i wieyskiej. Przeydźmy teraz do przemysłu narodowego.

§. VI. *O przemyśle narodowym w powszechności.*

Przemysł narodowy wzrasta lub upada w stosunku dobrego bytu, iakiego kraj używa. Podzielimy go a) na przemysł rolniczy, b) na przemysł rękodzielniczy i c) na przemysł handlowy.

Pierwszy jest zasada dwóch drugich, gdyż wydaie płody surowe, które przecho-
dzą potem przez rękodzieła, albo dla spo-
życia wewnątrz kraju, albo dla wywiezie-
nia ich za granicę drogą handlu. Wyobra-
żenie, iakie przywiązujemy do tego wyrazu
przemysł, zdaie się wymagać pewnego sto-
pnia oświecenia, które zwiększając potrzeby
wymyślne człowieka, wskazuje mu razem
sposoby ich zaspokoienia. Położenie topo-
graficzne kraju, iego granice morskie i duch
narodowy, są trzy główne przyczyny, które
oznaczaia i stanowią rodzaj przemysłu na-
rodowego. W gubernii grodzieńskiej, ia-
ko i w całej Litwie, gdzie żyzność roli,
mniéy więcéy znaczna, jest prawie powsze-
chna, przemysł rolniczy widocznie przewa-
ża nad dwiema drugimi. Zaczniemy więc
od rolnictwa.

§. VII. *O Rolnictwie.*

Polacy od nayodleglejszych czasów uwa-
żani byli za naród rolniczy; a iako Sycyliia

nosiła niegdyś nazwisko szpichlerza państwa rzymskiego, tak Polska społem z Litwą, sprawiedliwie aż do naszych czasów nazywała się szpichlerzem Europy. Odkrycie Ameryki, ogromny wzrost iey osad, znanych pod nazwiskiem *Stanów Zjednoczonych*; przesadzenie do Europy ziemniaków; postępy rolnictwa we Francyi, Niemczech a szczególniéj w Anglii i wschodnich Indiach, zmniejszyły powoli wywóz zboża krajowego. *Układ lądowy*, posunął rolników ku zupełnemu zniszczeniu. Dodamy do tego tak znaczne zmniejszenie się ludności: wyniszczenie bydła przez wojnę r. 1812 i przez zarazę powszechną r. 1813 w gubernii grodzieńskiéj; a dziwić się ieszcze wypadnie nad niezmordowaną wytrwałością, z jaką rolnicy tameczni uprawiaią ziemię i usiłują gruntom dawniejszą żyzność przywrócić.

UKŁAD ROLNICZY I ROZCIĄGŁOŚĆ PÓL OROMYCH.

Układ rolniczy w Litwie co do swoich zasad zupełnie iest przeciwny układóm rolniczym krajów zaludnionych. W ostatnich nie zbywa na ludziach, lecz na gruncie; w Litwie zaś przeciwnie grunta są nader obszerne, a rąk bardzo mało. Przeto naypierwszą zasadą rolnictwa w gubernii grodzieńskiéj, iest uprawiać iak nayobszerniejsze grunta, przy niedostateczney ilości rąk i pognoiów.

Rozciągłość pol oromych przed wojną

r. 1812 wynosiła 518,120 $\frac{1}{2}$ dziesięcin, teraz zaś zawiera 417,670: a zatem 100,450 $\frac{1}{2}$ dziesięcin pola oromego poszło na odłogi. Niżej powiemy o podziale rolniczym pol uprawnych i o ich zmianowaniu.

O ŻYŻNOŚCI GRUNTU W GUBERNII GRODZIENSKIEY

Grunt co do swojej żyzności podzielony być może na pięć oddziałów:

1. Pola uprawne,
2. Łąki i pastwiska,
3. Lasy,
4. Odłogi,
5. Grunta nieplodne czyli nieużytki.

1. *Pola uprawne* mogą być uszykowane w następujące poddziały:

a) *pola pszenne* należą do pierwszego stopnia żyzności; są zazwyczaj 1^{od.} z ziemi ilowatej, gliniastej, koloru czerwonego lub sinawego; 2re. z czarnoziem, który się tworzy z rozkładu iestestw organicznych a mianowicie z roślin. Ten rodzaj ziemi i rzadki i szacowny dla rolników, nie potrzebuje prawie żadnego pognoju. 3^{cie.} z mieszaniny dwóch rodzajów poprzedzających w rozmaitych stosunkach.

b) *Pola żytnie* należą do drugiego stopnia żyzności: grunta takowe są lekkie, mają zazwyczaj mniej więcej piasku przymieszanego do gliny lub innej ziemi żyznej, nie rodzą ani jęczmienia, ani owsa, ani grochu, jeśli dobrze nie będą ugnioione.

c) *poła gryczane* mają naymniey żyźności a naywięcey kamieni, krzemieni, żwiru i piasku. Ten rodzaj ziemi zaledwo żyto wydaie.

2. *Łąki i pastwiska* bardzo są ważne w rolnictwie; gdyż im więcej kto może utrzymywać bydła, tym więcej ma środków uprawiania i ugnaiania roli. W gubernii całey nie ma łąk sztucznych, tylko u kilku właścicieli, którzy dla doświadczeń gospodarskich zasiewaia ugory trawami i ogrodowiną: wszystkie są przyrodzone, wyiawszy same błota, iakie przez wykopanie rowów czyli osuszenie zamieniły się w łąki lub pastwiska.

Łąki położone są w ogólności nad jeziorami, rzekami, strumykaini i w mieyscach niskich lub wklęsłych: słowem wszystko to, co nie może bydź przerobione na pole orome, staie się łąką lub pastwiskiem. Siano, które łąki wydaia, dzieli się na trzy rodzaje. Pierwsze i najlepsze rośnie na łąkach mających prawie taką samę wyniosłość co i pola orome, i zowie się sianem *morożnem*. Drugie rośnie na łąkach błotnistych; dźbła onego są dłuższe, grubsze i twardsze od pierwszego. Trzecie i ostatnie rośnie na błotach i bagnach, składa się z grubego zieliska, trzciny i t. d. tak, że do tego siana trzeba koni przyzwyczaiać. Użyteczniejsze iest na pognóy, niż na karm bydła.

3. *Lasy* pod względem budowy i opalu

naypotrzebniejsze są rolnikóm. Służą one także za niezawodną wskazówkę przyrodzenia ziemi; np. dęby rosną tylko na gruncie żyznym i dosyć wilgotnym; brzozy lubią grunt lekki, lecz dosyć żyzny; sosny znajdują się na piaskach; jodły na ziemi piaszczystey i wilgotnéy. Leszczyna, olcha, wierzbzy i t. d. rosną w miejscach niskich i błotnistych. Mieszanina zaś rozmaitych drzew w lesie, każe sądzić o przymiotach ziemi, na której rosną.

Każdey wiosny w okolicach lesnych, rolnicy wycinaią część lasu i palą go na miejscu. Przez takowe działanie, nazwane *pasieką*, grunt staie się ugnioiony popiołami drzewa spalonego, zawierającemi w składzie chemicznym naywięcey potażu zinnemi ziemiami i solami alkalicznemi. Pasieki oprócz tego, że mogą bydź przyczyną spalenia się całego lasu, użyzniają tylko grunt na pierwsze trzy lata: a potém trzeba go ugniać, albo porzucić i nową część lasu wypalać.

Lasy i puscze są także użyteczne, iako dobre pastwiska w czasie piękney pory roku i iako miejsce pobytu wszelakiéy zwierzyny i dzikiego zwierza.

4. *Odłogi*, są albo te, które nigdy nie były uprawiane, albo ziemie orome, które dla braku sposobności wyrabiania, zostały opuszczone. Po wojnie r. 1812, liczba tych ostatnich w gubernii grodzieńskiej znacznie się powiększyła i codziennie powiększa, tam

wszędzie, gdzie drogi wojskowe były wyznaczone i uczęszczane. Jednakże daia się widzieć po różnych miejscach odłogi od lat dwudziestu, trzydziestu, pięciudziesiąt i stu. Taki upadek miejscowy rolnictwa przypisać należy wojnom i zniszczeniom, na które Litwa od tylu wieków wystawiona była; w części zaś pasiekom, na których rolnik usiewaiąc przez trzy lata ziemię wypaloną, porzucali ją potem nie mając środków ugnania.

5. *Grunta nieplodne czyli nieużytki*: nazywamy bagna niedostępne, nie dające się zamienić w łąki i pastwiska, oraz zasy, które nie są zgoła użyteczne dla rolników.

Widzieliśmy w §. 2. opisanie powierzchni, wszelkie szczegóły w każdej parafii we względzie gospodarczym i rządowym: pozostaie tylko, uczynić ogólne we względzie rolniczym uwagi nad całością gubernii.

Pola uprawne w gubernii grodzieńskiej, najpospolitsze i najrozciągleysze są pola żytnie: prawie cały powiat wołkowyski, większa część grodzieńskiego, słonimskiego, brzeskiego, jest niemi pokryta. Pola gryczane trzymaia śrzodek; powiat lidzki obfituje w one szczególniej. Pola pszenne są w bardzo małej ilości. Widzimy je w powiecie grodzieńskim ponad brzegami Świsłoczy; w powiecie kobryńskim pod Kobryniem; w powiecie prużańskim koło Wiżek i Tewelów; w powiecie nowogro-

dzkim koło Sienny, Iszkoldzia, Stwołowicz, Korelicz, Szczors; w powiecie wołkowyskim koło Krzemienicy i Zelwy.

Powiaty: brzeski, kobryński, słonimski graniczące z *Polesiem* krainą płaską, rozciągającą się od Brześcia do Mozyrza, złożoną z błot i bagna, pokrytą lasami, pozbawioną kamieni, stanowiącą teraz część gubernii mińskiej i wołyńskiej, te, mówię, powiaty obfitują w *łaki* błotniste i *pastwiska*. Powiat grodzieński chociaż ma *łak* najmniejszy, są one jednak najlepsze: siano które wydaia, jest wyborne, szczególnie z *łak* rozciągających się od Judury do Brzostowicy wielkiej i położonych w parafiach iezierskiej i kamieńskiej. Następnie potem powiat wołkowyski, nowogrodzki i lidzki. Powiat prużański przy ogromnych lasach obfituje w *łaki*, a mianowicie w *pastwiska*.

Powiat grodzieński najwięcej z *lasów* jest оголоcony; w większej części swojej rozciągłości do opału i pieczywa chleba używa słomy: część zaś powiatu lidzkiego, wołkowyskiego i część brzeskiego, krzaków ialewcowych i chwastów. Powiaty słonimski, nowogrodzki, kobryński mają dosyć *lasów*; cośmy widzieli w opisanu powierzchni. W powiecie prużańskim znajduje się sławna *puszcza białowiezka*, napelniona dzikim zwierzem: jest schronieniem iedyném *zubrów* czyli *turów* albo pierwiastkowych *wołów* dzikich. Rząd dokłada wszelkiego

starania, ażeby ten gatunek zachować od zupełnego zatracenia: zabicie albowiem zabra jest zbrodnią ściągającą na siebie karę mężoboystwa. Bez tego środka surowości Zubry, których liczba ledwo 500 sztuk wynosi, byłyby dotąd wygubione.

W całej gubernii znajdują się *odłogi*, iakie przy większej ludności i znaczniejszej ilości bydła, a mianowicie wołów, zyskownie bydź mogłyby uprawiane. Ilość pol uprawnych, opuszczonych od wojny r. 1812, zwiększa się corocznie, szczególnie w powiatach: grodzieńskim, słonimskim, lidzkim i brzeskim. Pomorek bydła odnawiający się prawie każdego roku, całkowicie trzody i stada niszczący, jest jedną z najważniejszych przyczyn upadku rolnictwa w gubernii grodzieńskiej.

Grunta nieplodne czyli *nieużytki* są dosyć rozległe w powiecie kobryńskim, słonimskim i brzeskim, którym na bagnach nie zbywa; w powiecie grodzieńskim ponad brzegami Niemna, w powiecie lidzkim około Lidy, Żyrmun i t. d. oraz w innych powiatach, dać się widzieć mnóstwo zaspów piaszkowych.

Wnosimy z tego wszystkiego, że gubernia grodzieńska w powszechności obdarzona jest od przyrodzenia szkodliwą żywnością między gubernią mińską a wołyńską; że skuteczne ze strony rządu wspomóżenie, któreby wspierało rolnictwo, wolność handlu

i polepszenie losu włościan postawiłoby niechybnie guberniā grodzieńską na stopniu krajów bogatych i dobrze uprawianych.

PODZIAŁ ROLNICZY POL OROMYCH.

Podział rolniczy pól oromych, naypospoliczszy w całej gubernii, iest na trzy zmiany: pierwsza z iesieni zasiewa się żytem lub pszenicą iezeli grunt iest po temu; druga na wiosnę iarzyną, iako to: ięczmieniem, owsem, grochem, iarką, pszenicą letnią i t. d. trzecia zostaje ugorem. Tak więc każdego roku dwie zmiany są zasiane a trzecia próżnuie. Następnie podział na dwie zmiany, który w całym powiecie kobryńskim, wyiawszy parafię ianowską, braszewicką i bezdzieską w znaczniejszy części powiatu nowogrodzkiego i brzeskiego iest w używaniu. Podział na cztery zmiany bardzo rzadko i mało używa się w całej gubernii.

Trudno byłoby naznaczyć prawdziwą przyczynę takiej różności uprawy w miejscach obok siebie leżących, a które tém samém nie stanowią wielkiej różnicy w klimacie, ludności i możliwości wyrabiania gruntu. Trzeba ją raczej przypisać nawyknienu, które raz upoważnione czasem i ciągłym używaniem choćby i nayszkodliwsze było, ślepo iest dopełniane i otrzymuje pierwszeństwo nad wszelkimi innemi zwyczajami. Wielu gospodarzy twierdzi, że ugory nieodbicie są potrzebne dla żyzności gruntu i

dla nadania mu przez spoczynek potrzebnej dzielności. Mniemanie takowe zaprzeczone jest dzisiaj sposobem uprawy krajów ludnych, gdzie wszystkie zmiany ciągle są zasiewane. Potrzeba zaś ugorów w Litwie pochodzi 1^{od.} z klimatu, który naywięcéy sześć miesięcy zostawia rolnikowi czasu na całkowite pola wyrobienie, usianie i zebranie zboża: 2re. z małej ludności niewystarczającej na uprawę jednoczasową zmian wszystkich: 3^{cie.} z niedostatku środków ugnaiania roli, dla małej ilości bydła w stosunku do rozciągłości gruntu. Te są główne przyczyny nieodbitéy potrzeby ugorów w Litwie, bez których zapewne nie miałyby miejsca.

O SPOSOBIE WYRABIANIA PÓL OROMYCH.

Narzędzia służące do uprawy roli w gubernii grodzieńskiej są *socha* i *brona*. Włościanie sami sobie je robią: niepodobieństwo wymyślić nic prostszego i tańszego. Socha oprócz narogów zupełnie jest drewniana, brona zaś całkowicie z drzewa. Wozy chłopskie służące do wywożenia pognojów, do zwożenia z pola zboża, nie mają ani jednego ćwieka żelaznego, wszystko jest drewniane i przez nich samych zrobione. Kosę i sierp tylko rolnicy muszą kupować. Konie włościańskie prawie nigdy nie bywają kute. Do sochy zapręgają się dwa woły, do brony koń jeden, na nią kładzie się pewna ilość kamieni stosownie do twardości gruntu. Pierwszą kie-

ruie męczyzna, drugą prowadzi chłopiec lub niewiasta. Na roli dobrze wyrobionéy socha potrzykroć grunt orze, są iednakże mieysca, gdzie na dwóch razach przestaią. Tak zaorane pole, iest bronowane, zasiane i znowu zabronowane. Niewiasty oprócz sochy i kosy dzielą wspólnie wszystkie inne prace rolnicze z męczyznami: nadto zajmują się utrzymaniem gospodarstwa domowego, ogrodami warzywnemi, przędzą i tkaniem lnu i wełny, co dostarcza rolnikom płótna na bieliznę i samodziału czyli grubego sukna na odzież. Trzeba uważać, że pola dworne są prawie zawsze lepiéy wyrobione od wioskowych: to pochodzi nayeściej z niedbalstwa chłopów a czasami z pańszczyzny zanadto wymaganéy. Uprawa roli ogółowa czyli szarwarkiem nie ma mieysca w gubernii grodzieńskiéy, czego przykłady niedawno ieszcze widziano w gubernii wileńskiéy. Lecz co gorsza, po większéy części ilość dni pańszczyzny nie iest stale oznaczona i włościanin musi iéy odbywać tyle, ile właściciel zechce. Poletki włościańskie znajdują się zawsze blisko wiosek; a trafia się niekiedy że pola dworne w znaczny bywaią odległości od wiosek, przez co włościanin na pańszczyznę idący na czasie drogi wiele utracą.

Wychów bydła nie okazuje nic szczególniejszego; przez wiosnę, lato i część iesienią pasie się na pastwiskach a późniéy na łąkach skoszonych irżysku. W zimie karmio-

ne jest mieszaniną słomy i siana, czyli trzęsianką. Bydło dworne oprócz trzęsianki dostaje z browarów brahy i słodzin. Oto jest liczba bydła wszelkiego w gubernii grodzieńskiej,

	<i>przed r. 1812.</i>	<i>po r. 1812.</i>
Wołów . . .	156,956.	82,659.
Krów . . .	277,107.	148,069.
Koni . . .	60,586.	23,377.
Stad . . .	7,798.	4,555.
Owiec . . .	419,871.	254,230.
Wieprzów	156,604.	84,187.

Nie wchodzi w ten rachunek kozy, z których każdy żyd choćby i najuboższy po karczmach wioskowych i miasteczkach kilka trzyma dla nabiału.

Z niniejszego stanu bydła każdy łatwo obaczy, iak małe są środki uprawy i wygnoienia roli w gubernii grodzieńskiej, oraz że na iedną chatę rolniczą, których liczymy w ogóle 104,483 po iednym wole nie wypadnie. To zmusza rolników do zaprzęgania krów w sochy, przez co tracą z nabiału. Niedostatek koni sprawiaie, że włościanie używają wołów nie tylko do roli, ale i do innych robót, które w lepszych czasach końmi zwykły się odbywać.

O WIELKIEY I MAŁEY UPRAWIE.

Wszystkie majątki właścicieli bogatych mogą być uważane za *wielkie uprawy*; liczba ich w gubernii grodzieńskiej przecho-
dzi inne. *Mała uprawa* znayduje się u

małych właścicieli, iakiemi tylko jest szlachta okoliczna nayliczniejsza w powiatach lidzkim, grodzieńskim i nowogrodzkim. Tam widzieć można familiami siedzącą szlachtę na kilkudziesiąt sążniach ziemi, pyszniącą się ze swych przywilejów urodzenia i drobney posiadłości; lecz w niczem nie różniącą się od włościan, ani przez stan dobrego bytu, ani przez oświecenie. Pomiedzy wielkimi a małemi posiadłościami znajduią się *średnie*. Do pierwszych należą majątki panów, uprawiane przez znaczną liczbę włościan; do drugich grunta szlachty okolicznej, która ie samą nakształt włościan wyrabia; do trzecich majątki szlachty i duchowieństwa, gdzie mnieysza liczba włościan rolę wyrabia. Uprawy włościańskie nie mogą iść w żaden rachunek, gdyż *przychód czysty*, potracony z *przychodu całkowitego*, iest wcale mały, i ten zaraz przechodzi do żyda. Rzadko właściciel nie widzi siebie zmuszonym żywić chłopów swoich, od wiosny, a czasami i od zimy, do nowego żniwa.

O WYRAZIE ŚRZEDNIM STOSUNKOWYM ŻYZNOŚCI ROLI.

Trudno iest oznaczyć średnią żyzność roli z liczby ziarn całorocznego zbioru, tém bardziey, że badania tego rodzaju posunięte do wysokiego stopnia doskonałości we Francyi, Anglii, i w Prusiech, są prawie zupełnie nieznane w Litwie. Nadto układ rol-

niczy kraiów ludnych, chociaż daleko zawikłańszy w swoich śródkach od litewskiego, okazuje wszelako wypadki ostateczne, mające mniej znaczący z tego względu rozmaitości, niż w gubernii grodzieńskiej. W Anglii *np.* mało się troszczą o niepłodność gruntu, gdyż nie zbywa tam na śródkach nagrodzenia sztuką tego, czego przyrodzenie odmówiło. W Litwie zaś przeciwnie niewdzięczna rola zostaje odłożeniem; a jeśli konieczna potrzeba, dla braku lepszej, zmusza do uprawy onej, mała ludność, brak bydła, nie zdola przerobić ją na pole żyzne. Stąd wypada, że w krajach ludnych wyrazy średnie stosunkowe rozmaitych krain, nie wielce się różnią między sobą. Lecz w Litwie każdy powiat, każda parafia, a nawet iey części, okazały inne wypadki. Idąc atoli za powszechném prawidłem, którego się trzymają w gubernii grodzieńskiej przy kupowaniu lub wypuszczaniu w dzierżawę maiątek, podczas okazywania dochodów liczą zazwyczaj na oziminę, to jest: na żyto i pszenicę, dwa, trzy, aż do pięciu ziaren: na iarzyne drugie tyle, łącząc do tego siano, które czasami bywa liczone osobno. Wszystkie te szczegóły zależą od dobroci gruntu, ilości siana, położenia maiątku i t. d. Z tego wypada, że za wyraz średni stosunkowy żyzności roli w gubernii grodzieńskiej, położyć można cztery ziarna, bez znaczney omyłki w rachunku.

O CAŁOROCZNYM URODZAIU ROLNICZYM I O STOSUNKU MIĘDZY ROZMAITEMI UPRAWAMI.

Całoroczny urodzay rolniczy powinien bydź liczony wedle lat zbiorów średnich czyli zwyczajnych. Możemy uważać za taki, zbior r. 1815 w gubernii grodzieńskiej. Podług wiadomości powziętych drogą urzędową, urodzay całoroczny składał się

ze 5,066,908 четwertі.

Odrącając na usiewy 816,463 четwertі.

Będziemy mieli przy-

chodu surowego . 2,250,645 четwertі.

Na spożycie wewnątrz

kraju 1,520,860 четwertі.

Będziemy mieli przy-

chodu czystego . . 729,785 четwertі.

Urodzay powszechny złożony był z gatunków zboża następnych:

żyta . . .	1,563,056	} четwertі.
owsa . . .	641,840	
jęczmienia . .	403,909	
gryki . . .	196,598	
pszenicy . .	187,169	
grochu . . .	38,752	
lnu . . .	11,959	
bobu . . .	8,985	
konopi . . .	7,598	
soczewicy . .	5,000	
prosa . . .	2,000	
maku . . .	150	

Według tych szczegółów łatwo jest wi-

dzieć stosunek, w jakim znajdują się rozmaite uprawy. Ogrodowina czyli kapusta, ziemniaki, marchew, buraki i t. d. nie należą do tego rachunku, chociaż ważne zajmują miejsce w wyżywieniu włościan; lecz zasiewane są tylko na ogrodach a nie na polach oromych, wyjąwszy kilku właścicieli, którzy dla doświadczeń gospodarskich zasiewają na ugorach brukiew, kartofle, kapustę i t. d.

Siano tak ważne dla rolników, nie może być dokładnie wyliczone co do swojej ilości, z następných przyczyn: 1^{od}. Mniej więcej obfity zbiór siana zależy zupełnie od pory roku, która, gdy jest piękna, pozwala dwakroć łąki kosić, gdy jest dżdżystą nie podobna i raz siana zebrać. 2re. Liczyć siano na obiętość, to jest na wozy, nie uchodzi, gdyż ich wielkość w każdym miejscu jest inna: liczyć przez ciężar *np.* na kamienie, nie zgadza się z dokładnością, gdyż każdy rodzaj siana ma inną ciężkość gatunkową.

W gubernii grodzieńskiej liczą zazwyczaj jedno złe żniwo na dobrych pięciu żytnich, na dwóch pszennych, na czterech owsianych, na trzech ięczmiennych, na czterech grochowych i t. d. Widzimy, że rachunek takowy nieskończenie odmieniał się, jest przybliżeniem się tylko do prawdy. Toż samo można powiedzieć o czasie, w którym poczynają się i kończą prace rolnicze na gruncie. Niekiedy w końcu miesiąca Marca

socha przerzyna pola; niekiedy opóźniona zima wstrzymuje rolnika do połowy kwietnia. W gubernii grodzieńskiéy kładziemy *na większość* trwania prac rolniczych sześć miesięcy i pół, *na mniejszość* pięć miesięcy. Lecz pewna rzecz, że całe roślinowanie w gubernii grodzieńskiéy poprzedza dwiema lub trzema tygodniami *roślinowanie* wileńskiéy. Oto są niektóre drzewa i rośliny rosnące w gubernii grodzieńskiéy a nie znajdujące się w wileńskiéy:

<i>Drzewa.</i>	
Fagus silvatica L.	Verbena officinalis L.
Taxus baccata L.	Bupleurum rotundifolium
Cornus mascula L.	Verbascum Lichnites
	Valeriana locusta L.
<i>Rośliny.</i>	
Gratiola officinalis L.	Asperula odorata L.
Sanguisorba officinalis	— — tinctoria L.
Lithospermum officinale	Plantago Psyllium
Borago officinalis	Teucrium Scordium
Laserpitium pruthenicum	Limosella aquatica,
Phyteuma orbiculare	Iberis nudicaulis
Eryngium planum	Hyoseris minima
— — amethystinum	Valentia cruciata
Peplis portula	Asplenium Trychomanes
Reseda luteola	— — Ruta-muraria
Clematis Flammula	Bellis perennis
	Acrostichum septentrionale.

O STANIE ROLNIKÓW WŁOŚCIAN.

Niewątpliwa rzecz, iż stan rolnika litewskiego wielce jest opłakany, ze względu na byt jego moralny i fizyczny. Ze wszystkich gubernii rossyjskich, tak przez swą nędzę, iako przygłumienie umysłu, *na więcej* zbliża się do rolnika fińskiego, czyli czuchońskiego w gubernii rewelskiej i części ryzkiej. Co do czynności i przemysłu nie może iść

żadną miarą w porównanie z włościaninem rosyjskim.

Jedną z przyczyn najgłówniejszych i najszkodliwiejszych tego stanu chłopu litewskiego, godnego politowania, są żydzi. Prawda rzeczona jest tak widoczna i tyle razy już dowiedziona przez innych, iż nie potrzebuje być tu roztrząsaną. Drugą przyczyną niemniej ważną jest ta, że pańszczyzna, czynsze i powinności nie są po większej części oznaczone: ilość onych i rodzaj zawisły zazwyczaj od uczciwości, rozsądku i sumnienia właściciela, rękoiymi wcale niepewnéy i odmieniałécy się wedle okoliczności, potrzeby i miejsca. Znosząc te dwie główne przyczyny, uyrzeliibyśmy inne, które z nich pochodzą, niknące rychło same z siebie. Trzeba złe niszczyć w jego zarodku, gdyż wszelki inny środek, byłby tylko chwilowém ulagodzeniem.

Najznośniejszy stan jest tych włościan, którzy należą do wielkich posiadłości, a najniebezpieczniejszy należących do małych majątków. Rolnicy wolni i skarbowi byliby najmniej ucisnieni, gdyby pomniejsi urzędnicy, nie mieszcali się tak bardzo w ich sprawy i gospodarstwo. Taka jest wada wszelkich ustaw ludzkich, że te nawet, które powinnyby czuwać nad dobrem i ulepszać stan człowieka, staia się pierwszemi jego cierpieniem i nędzy sprężynami. Zasłużenia zmuszone i losowe, iakie ieszcze zda-

rzaia się w dalszych guberniach, nie mają przecie miejsca w grodzieńskiéy. Lecz co nieskończenie sprzeciwia się prawu przyrodzonemu, iest to, że właściciel robi często-
kroć trudności, albo prosto zabrania dziewczynie chcącey iść za mąż za chłopca ze wsi innego właściciela. Występek takowy obrażoney ludzkości, nie zwraca na siebie dosyć uwagi rządowéy.

Oto iest rys krótki stanu rolnictwa w gubernii grodzieńskiéy; zastanówmy się teraz nad iéy rękodzielami.

§. VIII. *Rękodzieła.*

Widzieliśmy w §. 4. o ludności, że klasa rolników nayliczniejsza iest w gubernii grodzieńskiéy; gdyż na 556163 ogółu, 477510 znajduje się włościan; nadto większa część szlachty okolicznój około 10000 mężczyzn i niewiast, osobiście oddana iest rolnictwu. Dla téy przyczyny rozpoczniemy wykład niniejszy od przemysłu rolniczego.

PRZEMYSŁ ROLNICZY WŁOŚCIAN.

Rolnik gubernii grodzieńskiéy, iakośmy wyżej widzieli, sprzęty rolnicze, sochę, wozy i t. p. sam sobie wyrabia: głównemi narzędziami do sporządzenia tego są: siekiera i nóż duży. Płótno i grube sukno (zwane *samođziałem*), w które się odziewa, są domowey roboty i prawie w każdéy chacie

chłopskiej można znaleźć ieden lub dwa warsztaty tkackie (zwane w Litwie *krośnami*) za pomocą których dla całego siemiestwa czyli rodziny niewiasty dostarczają płótna i samodziału: pierwsze grube lecz trwałe robi się ze lnu w domu przedzionego, drugie z welny czarnych owiec, mieszaney z białą, także w domu przedzonéy. Kolor samodziału jest powszechnie ciemny w gubernii grodzieńskiej, wyiawszy pogranicze powiatu lidzkiego z powiatem wileńskim i trockim, gdzie, iak w całej gubernii wileńskiej, samodział jest biały i szarawy. Obuwieciem codzienném chłopów są łapcie z kory lipowéy, a w niedostatku téy z łozowey uplecione, lub chodaki ze skóry surowey. Bótów mężczyzni a trzewików niewiasty używają tylko w dni świąteczne do kościoła. We wszystkich chatach znajduią się nadto młyny ręczne czyli *żarna*, dostarczające grubéy mąki na pieczywo chleba. Same tylko garnki nie są robione przez każdego z włościan, ale kupują one na targach najbliższego miasteczka.

PRZEMYSŁ ROLNICZY WŁAŚCICIELI.

Gorzelnie i browary są nacyelnieyszym przedmiotem przemysłu właścicieli ziemskich gdyż na tym rodzaju wewnętrznego handlu oparta jest część dochodów stałych. W gubernii grodzieńskiej liczą 7080 karczem wiejskich i 1256 browarów i gorzelní stałych,

które do właścicieli ziemskich należą: można położyć drugie tyle szynków po miastach i miasteczkach, oraz drugie tyle gorzelnii przenośnych żydowskich, gdzie za pomocą kotła i alembika, żydzi po wsiach i miasteczkach wódkę pędzą.

Sztuka pędzenia wódek podniesiona jest w tym kraju do wysokiego stopnia; gorzelnie parowe zaczynają być wprowadzane. Toż samo można powiedzieć o dobroci rozmaitego piwa. Piwo szczorsowskie w powiecie nowogrodzkim, przybliżające się nie skończenie do piwa angielskiego; piwo adamkowskie w powiecie brzeskim i porter lachnowski w powiecie grodzieńskim, zasługują dla swęj dobroci na uwagę. Miód jest także gałęzią tego przemysłu, lecz po większej części żydzi go robią.

Byłoby rzeczą wielce ważną i ciekawą wiedzieć dokładnie, iaka jest ilość tych trunków corocznie wyrabiana w gubernii grodzieńskiej. Miasto Grodno w ciągu r. 1814 mając do 6,000 ludności, licząc w to i wojskowych, spożyło:

wódki	105535	garncy
piwa	26780	—
miodu	4905	—

kładąc ówczesną ludność gubernii z wojskowymi 600000, spożycie roczne byłoby:

wódki	10353500	—
piwa	2678000	—
miodu	490500	garncy.

Po gorzelniach i browarach, rozmaite młyny są wiele znaczącym przedmiotem dla gospodarzy. W gubernii grodzieńskiéj liczą 466 młynów wodnych, 149 młynów wietrznych, 109 młynów konnych, 13 młynów do piłowania tarcie czyli tartaków, 6 młynów do bicia miedzi czyli hamerni, 4 młyny do bicia żelaza, 51 młynów do walenia sukna, czyli waluszów. Ogół więc młynów rozmaitego rodzaju w gubernii grodzieńskiéj dochodzi do 798.

O RĘKODZIELACH WŁAŚCIWYCH.

Wprzód nim przystąpimy do rękodziel znaydujących się już w gubernii grodzieńskiéj, trzeba uważać, że w kraiu rolniczym gdzie nawet dwa razy większa od terażniejszéj ludność nie wystarczyłaby ieszcze na uprawę ziemi ku temu sposobnéj, byłoby rzeczą wielce szkodliwą odrywać ręce od rolnictwa, które jest zasadą bogactwa narodowego, dla użycia ich do zakładania rękodziel. Jedyną klassą, iakiéyby rząd mógł korzystnie zażyć do tego przedmiotu, są żydzi, wynoszący w ludności najmniéj 24366. Gdyby żydom odjęto arendy karczem, musieliby chęć niechęć podejmować rękodzieła, lub pracować w ustanowionych. Rząd bez dalszych środków surowości, zachęcając nagrodami, zdolalby tę klasę gnuśną w pożyteczną dla kraiu przemienić. Mieszczanie chrześcijańscy w liczbie 4285

plci męzkiéy, zajmują się handlem lub rozmaitemi rzemiosłami. Tatarzy w liczbie 494 męczyzn, oddani są po większey części garbarstwu, a w części rolnictwu.

REKODZIELA SUKIENNE.

1. Pomiedzy rękodzielniami sukiennemi w gubernii grodzieńskiej, rękodzielnia *chomiska*, położona w powiecie kobryńskim, należąca do rzeczywistego radcy stanu i kawalera *Pusłowskiego*, pierwsze trzyma miejsce. Wydaie ona sukna wyborne, które przedawane zazwyczaj bywają w Wilnie, Rydze i St. Petersburgu. Zawiera 18 warsztatów, przy których 286 osób plci oboiey pracuje. Rękodzielnia w przeciągu r. 1815 wydała 971 postawów sukna rozmaitego gatunku i koloru, czyli 23304 arszynów.

2. Rękodzielnia sukienna w Róźnie w powiecie słonimskim należy do X. *Sapiehy*. Znayduje się tam 12 warsztatów, 200 osób plci oboiey pracuje. Rękodzielnia w ciągu r. 1815 wydała 874 postawów sukna rozmaitego, czyli 12200 arszynów.

3. Rękodzielnia sukienna i baiowa blisko Alby, w powiecie słonimskim, utrzymywana przez żyda *Kaufmana*, liczy 12 warsztatów, przy których 111 męczyzn i niewiast pracuje. Rękodzielnia wydała w ciągu r. 1815 sukna i bai postawów 390 czyli 8,500 arszynów.

4-5 Dwie rękodzielnie sukienne w Grodnie utrzymywane przez *Heizlera*, składają się ze 3 warsztatów i 54 ludzi przy nich pracujących: wydały w ciągu r. 1815 postawów sukna 86 czyli 2150 arszynów.

6. Rękodzielnia baiowa w Wołkowysku żyda *Pinesa*, zawiera 2 warsztaty i 50 robotników: wydała w ciągu r. 1815 postawów bai 80 czyli 5000 arszynów.

7. Rękodzielnia baiowa w Wołkowysku żyda *Feinzilbera*, ma 2 warsztaty i 63 ludzi pracujących: wydała w ciągu r. 1815 postawów bai 80 czyli 5000 arszynów.

8. Rękodzielnia baiowa w Izabelinie w powiecie wołkowyskim żyda *Lewina*, złożona z 1 warsztatu i 12 robotników, wydała w ciągu r. 1815 postawów bai 80 czyli 4000 arszynów.

9. Rękodzielnia baiowa w Pieskach w powiecie wołkowyskim, żyda *Rubina Chaimowicza* zawiera 2 warsztaty i 12 robotników: wydała w ciągu r. 1815 postawów bai 50 czyli 2500 arszynów.

A zatem 9 rękodzielni sukiennych i baiowych zamykających w ogóle 52 warsztaty, 696 robotników, wydało w ciągu r. 1815 postawów sukna i bai 2511, czyli 58454 arszynów.

Uwagi: wszystkie te płody wyprzedają się z roku do roku wewnątrz kraju. Do rękodzielni kupowana jest wełna w gubernii grodzieńskiej, farby przychodzą zza granicy.

Nadto w rękodzielniach białowych robią mnóstwo wybornych ciepłych i pięknych kolder zwelny białe, ozdobionych kwiatami.

RĘKODZIELNIE KAPELUSZÓW.

Trzy są rękodzielnie kapeluszków w gubernii grodzieńskiej, dwie w Grodnie a jedna w Słonimie: w ciągu r. 1815 wydały one 800 kapeluszków, sprzedanych w Grodnie i Słonimie.

PAPIERNIE.

W gubernii grodzieńskiej znajduje się sześć papierni w czynności, jedna w powiecie grodzieńskim, dwie w powiecie wołkowyskim, a trzy w powiecie słonimskim. W ciągu r. 1815 pracowało w nich 50 robotników i wydało raz 4631 papieru rozmaitego, który został sprzedany w guberniach grodzieńskiej, wileńskiej i mińskiej.

GARBARNIE.

Stałych garbarni w gubernii grodzieńskiej jest 11, jedna w powiecie grodzieńskim, cztery w powiecie słonimskim, sześć w powiecie wołkowyskim. W ciągu r. 1815 robotników 45 wygarbowało 6682 skóry. Można najmniey dwa razy tyle liczyć skór wygarbowanych przez tatarów, szczególniey w powiecie nowogrodzkim. Wszystkie te płody sprzedane zostały na miejscu, lub na iarmarkach pobliskich miasteczek.

RĘKODZIELNIE MIEDZIANE.

W dwóch rękodzielniach miedzianych, z których jedna położona jest blisko Słonia a druga w Wólkowysku, ośmiu robotników w ciągu r. 1815 przerobiło staręj miedzi pudów 1529 i 52 funty na kotły, alembiki i t. d.

Taki jest stan główniejszych rękodzielni gubernii grodzieńskiéj i przemysłu rolniczego. Przeydźmy teraz do handlu.

§. IX *Handel.*

Ogólny podział handlu jest na *wewnętrzny* i *zewnątrzny*. Wprzód nim przystąpimy do rozważania wszystkich gałęzi handlu, trzeba powiedzieć, że one są opanowane przez żydów. W całej gubernii grodzieńskiéj nie można już znaleźć dziesięciu kupców porządnych pomiędzy chrześcianami: chociaż przed dwudziestą laty w samém mieście Grodzie liczone wiele bogatych domów handlowych chrześciańskich.

Nayzuacniejsza część handlu wewnętrznego oparta jest: 1° na sprzedaży po wsiach i miasteczkach, w karczmach i szynkach wódki, piwa, miodu, soli: 2° w miasteczkach na kupowaniu przez żydów od włościan zboża i bydła, oraz na przedawaniu włościanom soli, żelaza, tytoniu, dziegciu i t. d. 3° w miastach handel, oprócz tych

przedmiotów, zawiera ieszcze przedmioty zbytkowe, iakoto: sukna cieńkie, materye iedwabne, bawełniane, lniane, wina, naczynia faiansowe, porcelanowe i szklanne i t. d. Pierwszy rodzaj handlu odbywa się po wszystkich wsiach, gdzie są karczmy a zatém i żydzi; drugi na targach po miasteczkach i po miejscach naczelnych parafii; trzeci po mjiastach i miasteczkach, w których znajdują się kramy, oraz na glówniejszych iarmarkach.

O IARMARKACH I TARGACH.

W powiecie grodzieńskim trzy są iarmarki do roku, toiest: 9 Maia i 24 Czerwca w Wielkiej Brzostowicy, 29 Września w Skidlu.

Targi odbywają się dwa razy na tydzień w mieście Grodzie, a raz na tydzień w Wielkiej Brzostowicy, Krynkach, Łonie, Indurze, Skidlu i Ieziorach.

W powiecie brzeskim iest pięć iarmarków, toiest: trzy w Przeborowie 24 Czerwca, 15 Sierpnia i 1 Pazdziernika: trwają przez dwa tygodnie; w miasteczku Kamieńcu 25 Kwietnia i w miasteczku Wysokiem 20 Lipca: trwają przez dwa tygodnie. Nadto w mieście Brześciu litewskim na S. Ian letni, czyli 24 Czerwca, mają miejsce kontrakt.

Targi odbywają się raz lub dwa razy na tydzień po miejscach naczelnych parafii i po miasteczkach.

W powiecie słonimskim iest walny iarmark

mark w mieście Słonimie drugiego dnia zielonych świątek; można tam znaleźć znaczną ilość koni, bydła i zboża; dwa iarmarki w miasteczku Żyrowicach 24 Czerwca i pierwszej niedzieli po 28 Września, na których wszystkie płody krajowe: płótna, grube sukna, futra i t. d. znajdują się w obfitości. Nadto są iarmarki pomniejszych kilka razy do roku w miasteczkach Różanie, Ieziernicy, Starych Dziewiątkowiczach, Zdzięciole, Dworcu i Moleczadzi.

Targi odbywają się raz lub dwa razy na tydzień we wszystkich miasteczkach.

W powiecie lidzkim dwa są iarmarki w miasteczku Szczuczynie 24 Lipca i 29 Października; trwają przez dwa tygodnie.

Targi odbywają się co niedziela w Lidzie, Szczuczynie, Wasiliszkach, Ostrynie, Nowym dworze, Bielicy; co Poniedziałek w Lidzie Żołudku, co Czwartek w Eyszyszkach i t. d.

W powiecie nowogrodzkim jest pięć iarmarków głównych, to jest: dwa w miasteczku Mirze, trwają przez dwa tygodnie, trzeci w Stwołowiczach 15 Sierpnia, czwarty w Horodyszczu 23 Kwietnia, a piąty w Nowogrodku dziesiątego piątku po wielkieynocy: wszystkie te iarmarki jeden dzień trwają. Nadto 19 Marca w mieście Nowogrodku mają miejsce Kontrakta.

Targi tak w samym Nowogrodku, iak po miasteczkach odbywają się co tydzień.

W powiecie wołkowyskim dwa są wal-

ne iarmarki, pierwszy w Zelwie zaczyna się 26 Lipca, a kończy się 18 Sierpnia, drugi w Swisłoczy zaczyna się 18 Sierpnia, kończy się 1 Września. Iarmarków pomniejszych trwających dzień ieden iest cztery w Izabelinie, trzy we Mścibowie, trzy w Porozowie, cztery w Wolpie i t. d.

Targi odbywają się co niedziela w Wolkowysku, Swisłoczy, co Wtorek w Zelwie, co Czwartek w Wolpie i t. d.

W powiecie kobryńskim iest 55 iarmarków trwających przez dzień ieden, toiest: sześć w Kobryniu, dwa w Dywiniu, dwa w Antopolu, ieden w Horodcu, siedm w Dorohiczynie, dwa w Motolu, pięć w Chomsku, cztery w Bezdzieżu, sześć w Ianowie.

Targi odbywają się w Kobryniu co poniedziałek, a w czasie prac rolniczych co niedziela, raz na tydzień w Ianowie, Chomsku, Antopolu, Bezdzieżu i t. d.

W powiecie prużańskim dwadzieścia iest iarmarków do roku, trwających dzień ieden, toiest: w Prużannie cztery, w Malczu siedm, w Sielcu ieden, w Berezie ośm.

Targi odbywają się co niedziela i co piątek w Prużannie, co niedziela w Berezie, Sielcu, Malczu, Szereszewie i t. d.

Na tych iarmarkach i targach uskutecznia się handel wewnętrzny, plody krajowe na spózycie wewnętrzne przeznaczone, są tam przedawane lub wymieniane za towary pochodzące z odleglejszych gubernij lub zza granicy.

Główniejsze składy towarów tak krajowych jak zagranicznych są: *Brześć, Słonim, Mir, Nowogrodek, Grodno, Kobryn*. ydzi, iakośiny powiedzieli wyżey, kierują całym handlem na swą wyłączną korzyść. W roku teraźniejszym 1817 prawie wszystkie statki, które chodziły do Królewca i Gdańska, były albo własnością żydów, albo najęte przez nich u właścicieli chrześcijan. Nakoniec mają żydzi szczególniejszy dar przeprowadzania z ręcznie wszystkich zakazanych towarów pomimo czuność rządową i surowość prawa.

O HANDLU WODNYM.

Dwie są główne rzeki handlowe w gubernii grodzieńskiej *Niemen* i *Bug*, przez które statki wodne nie tylko z gubernii grodzieńskiej, ale z mińskiej, wołyńskiej i dalszych, idą do Królewca i Gdańska.

Statki używane do spławu na rzece Niemnie, są zazwyczaj *wiciny* i *półwicino*. Kształt onych jest podługowaty, z obu końców zaokrąglony, spód płaski zupełnie, brzegi nie wysokie. Cała budowa jest dosyć ciężka i niezgrabna. Wicina bierze na siebie ładunku kilkaset beczek, stosownie do wielkości, półwicina połowę tego.

Na rzece Bugu chodzą oprócz wicin i półwicin następujące statki: *Łyżwy* są kształtu wąskiego, końce czyli nosy mają spiczaste i podniesione. Ładunek ich jest do

200 beczek. *Dubasy* mają nos przedni za-
ostrzony i w górę podniesiony, tył zaś zu-
pełnie płasko ucięty, ładunku biorą na się
do 500 beczek. *Galary* podobne w kształ-
cie do dubasów, mniejsze są tylko wiel-
kości i ładunku. *Lichtuny* statki lekkie i
małe, w kształcie batów, ładunku biorą
kilkanaście beczek.

Płyty złożone po większej części z drze-
wa towarowego, noszą na sobie pewną ilość
ładunku innych towarów, iakoto: potażu,
soli, zboża i t. d.

W r. 1817 rzeka Niemen koło Grodna
pozbyła się lodów d. 26 Stycznia. Od mie-
siąca Marca do Września przeszło w tym
roku wicin 124, półwicin 43, płytów 445
do Królewca. Ładunek ogólny złożony był
z następujących płodów:

Zyta	44844	} czetwert.
Pszenicy	14014	
Owsa	8972	
Ięczmienia	2193	
Gryki	50	
Prosa	55	
Grochu	50	
Siemienia lnianego . . .	6163	
Wysiewek lnianych . . .	2420	
Siemienia konopnego . .	148	
Krup { gryczanych . . .	12	
{ ięczmiennych . . .	12	

Tytuniu prostego pudów	1000
— — — bierkowców	4092
Anyżu bierkowców	60
Lnu bierkowców	185
Pieńki	1548
Pakuł pieńkowych	1182
— lnianych	45
Powrozów pieńkowych	106
— — pakulnianych	50
Plótka żaglowego	70
Moczuły czyli rohoży moczo- ney bierkowców	1100
Worów z rohoży sztuk	300
Sadła topionego pudów	5600
Swiec łojowych —	40
Oleju lnianego beczek	245
— — bierkowców	1525
Wódki beczek	22
— garncy	2500
Węlny owczey pudów	10
Miodu praśnego bierkowców	55
Potażu beczek	558½
— bierkowców	620
Soli pudów	150
Zelaza sztabowego bierkowców	5
Brusów sosnowych sztuk	50175
Berwion sosnowych sztuk	18553
Murlatów sosnowych sztuk	162
Klepek dębowych kóp	5065
Desek dębowych sztuk	150

Wszystkie te płody dobrowolnie ocenione zostały przez właścicieli na 140,055 rub. srebr.

Rzeka Bug koło Brześcia litewskiego w r. 1817 pozbyła się lodów d. 17 Lutego. Od miesiąca Marca do Września przeszło do Gdańska wicin 23, półwicin 5, dubasów 15, łyżwów 56, galarów 282, lichtun 1, płytów 221. Ładunek ogólny był złożony z następujących płodów:

Zyta	15250	} czetwerti.
Pszenicy	87740	
Owsa	550	
Ięczmienia	160	
Krup gryczanych	205	

Sadła topionego beczek	89
Tytuniu pudów	3400
Potażu beczek	663

Brusów sosnowych sztuk	2212
Berwion — — —	300
Kłópek dębowych kop	3345
Desek dębowych sztuk	2400

Wszystkie te płody ocenione dobrowolnie zostały przez właścicieli na 1,204,605 rubli srebr.

Na statkach, które powracały z Gdańska przed zimą, sprowadzono towarów bli-

sko na 20000 rubli srebr. W liczbie towarów przychodzących w największej ilości były wina, rum, arak, porter, śledzie, sery zagraniczne, i t. d.

Toż samo można powiedzieć i o statkach powracających z Królewca.

Tak znaczna przewaga handlu wodnego na Bugu, nad handlem na Niemnie, pochodzi z przewyższających ilości pszenicy, która w największej części z gubernii wołyńskiej jest dostarczana.

§. X. *Obyczaje i oświecenie.*

Ponieważ obyczaje koniecznie zależą od oświecenia krajowego, zaczniemy więc od wyłożenia stanu szkół w gubernii grodzieńskiej. Szkoły parafialne pomimo starania rządowe nie zostały jeszcze zaprowadzone we wszystkich parafiach. Oto jest liczba i stan onych w ciągu r. 1817.

<i>Powiat grodzieński.</i>		Liczba Nauczycieli. Uczniów.		
		pleci męz.	żeń.	ogół.
1.	W Grodnie na koszczie kościoła ewangelickiego	1.	13.	— 13.
2.	W Brzostowicy małej na koszczie kościoła parafialnego	1.	15.	2. 17.
Ogół		2.	28.	2. 30.
<i>Powiat brzeski.</i>				
3.	W Brześciu na koszczie kościoła	2.	19.	— 19.
4.	W Wysokiem na koszczie kościoła	1.	13.	— 13.
5.	W Mileyczycach na koszczie Prałata Szantyra	2.	27.	3. 30.
6.	W Chłeniszczach na koszczie kościelnym	1.	9.	— 9.
Ogół		6.	68.	3. 71.

Liczba Nauczycieli Uczniów.

Powiat słonimski.

	płci męz. żeń. ogół.		
7. W Słonimie na koszcie kościelnym	1.	7.	— 7.
8. W Zdzięciole na koszcie kościelnym	1.	2.	— 2.
9. W Różanie na koszcie kościelnym	1.	8.	— 8.
10. W Różanie na koszcie Bazylianów	1.	13.	— 13.
11. W Dereczynie na koszcie kościel.	1.	10.	— 10.

Powiat lidzki.

	Ogół		
	5.	40.	— 40.
12. W Bielicy na koszcie kościelnym	1.	7.	2. 9.
13. W Biemakoniach na kosz. kościel.	1.	8.	4. 12.
14. W Dziembrowie na koszcie kościel.	1.	20.	3. 23.
15. W Eyszyskach na koszcie kościel.	1.	6.	1. 7.
16. W Lacku na koszcie kościelnym	1.	4.	3. 7.
17. W Niecieczy na koszcie kościel.	1.	12.	— 12.
18. W Nowymdworze na kosz. kościel.	1.	13.	— 15.
19. W Raduniu na koszcie kościel.	1.	15.	4. 20.
20. W Różance na koszcie kościelnym	1.	13.	3. 16.
21. W Zyrmunach na koszcie kościel.	1.	12.	— 12.
22. W Szezbakpolu na koszcie Fran- ciszkanów.	1.	5.	— 5.

Ogół 11. 118. 20. 138.

Powiat nowogrodzki.

23. W Mirze na koszcie kościelnym	1.	14.	3. 17.
24. W Mirze na koszcie bazylianów	1.	6.	— 6.
25. W Stwołowiczach na koszcie kościel.	1.	7.	— 7.
26. W Piehniewiczach na kosz. kościel.	1.	7.	— 7.
27. Wc Wsielubiu na koszcie kościel.	1.	9.	2. 11.
28. W Horodyszczu na koszcie kościel.	1.	6.	1. 7.
29. W Kroszynie na koszcie kościel.	2.	42.	18. 60.

Powiat kobryński.

	Ogół		
	8.	91.	24. 115.
30. W Kobryniu na koszcie kościoła	1.	13.	4. 17.
31. W Nowosiółkach na koszcie kościoła	1.	15.	— 15.
32. W Brańszewiczach na koszcie kościel.	1.	6.	— 6.
33. W Ianowie na koszcie kościoła	1.	11.	— 11.
34. W Beździeżu na koszcie kościoła	1.	8.	4. 12.
35. W Dywiniu na koszcie kościoła	1.	11.	5. 16.
36. W Horodcu na koszcie kościoła	1.	13.	4. 17.
37. W Buchowiczach na kosz. kościoła	1.	6.	3. 9.
38. W Kropczycach na kosz. Karmelitów	1.	7.	— 7.

Ogół 9. 90. 20. 110.

<i>Powiat prużański.</i>		Liczba Nauczycieli Uczniów.			
		płci męz.		żeń.	ogół.
39.	W Prużanie na koszarze kościoła .	2.	23.	10.	33.
40.	W Sieleu na koszarze kościoła .	1.	7.	—	7.
		Ogół	3.	30.	10. 40.

Przeto liczba ogólna w tych szkołkach jest nauczycieli 44, uczniów płci męskiej 465, żeńskiej 79, a obu płci 544. Ubolewać należy, że Uniwersytet Wileński jeszcze nie obmyślił skutecznych środków na podniesienie i pomnożenie szkolek parafialnych; że plebani po większą część nie mają przekonania, iż do nich właściwie utrzymywanie takowych szkolek należy; albowiem tam istotnie niższych stanów parafianie zasady wiary, cnoty i odpowiedniego ich stanowi oświecenia, od dzieciństwa czerpać powinni.

Zakłady naukowe wieczyste na funduszu szczególnych osób są następujące:

a) *W Grodnie* fundusz *Heyna* na utrzymanie jednego dozorca domowego dla dzieci szlacheckich chodzących do szkół, a niebędących w stanie opłacenia dozorca.

b) *W Słonimie* fundusz *Herbackiego* na utrzymanie dziesięciu ubogich uczniów przy szkole powiatowój kanoników laterańskich.

c) *W Lidzie* fundusz *Stecewicza* na utrzymanie czterech ubogich uczniów przy szkole piarów lidzkich.

d) *W Szczuczynie* fundusz *Hrabiego Chreptowicza* na utrzymanie dziewięciu

ubogich uczniów przy szkole powiatowéj szczucińskiéj.

e) *W Zyrowicach* fundusz *Bazyliianów* na utrzymanie dwunastu uczniów ubogich przy ich szkole.

Liczba więc uczniów utrzymywanych kosztem tych zakładów iest 55.

Nadto znajduje się w gubernii dziewięć szkół powiatowych, licząc w to i gimnazjum. Oto iest stan onych w r. 1816.

1. *Gimnazyum akademickie w Swistoczy.* Liczba uczniów była płci męskiej 278, żeńskiej 5, a obu płci 281. Szkoła takowa iest na koszcie Uniwersytetu wileńskiego, sprawowana przez nauczycieli świeckich.

2. *Szkoła powiatowa grodzieńska w Grodnie.* Liczba była uczniów 501. Sprawowana iest przez XX. *Dominikanów*, na ich własnym koszcie i opatrzona w bibliotekę liczącą do 10000 książek, w gabineta fizyczne, mineralogiczne i t. d.

3. *Szkoła powiatowa wołkowyska w Łyskowie.* Liczba uczniów była 154. Utrzymywana iest przez XX. *Missionarzów*.

4. *Szkoła powiatowa brzeska w Brześciu.* Liczba uczniów była 218. Utrzymywana iest przez XX. *Bazyliianów*.

5. *Szkoła powiatowa lidzka w Szczuczynie.* Liczba uczniów była 178. Utrzymywana iest przez XX. *Piilarów*.

6. *Szkoła powiatowa lidzka w Lidzie,*

Liczba uczniów téy szkoły utrzymywaney przez XX. *Piicarów* była 42.

7. *Szkoła powiatowa słonimska w Zyrowicach.* Liczba uczniów była 252: utrzymywana jest przez XX. *Bazyliianów.*

8. *Szkoła powiatowa słonimska w Słoniwie.* Liczba uczniów była 58: utrzymywana jest przez XX. *Kanoników laterańskich.*

9. *Szkoła powiatowa nowogrodzka w Nowogrodku.* Liczba uczniów była 171. Utrzymywana jest przez XX. *Dominikanów.* Ogół więc uczniów był 1655.

Z tego wykładu widzimy, że w całej gubernii grodzieńskiéy iedno tylko gimnazium sprawowane jest przez nauczycieli świeckich, wszystkie zaś inne szkoły powiatowe przez zakonników: że liczba uczniów pokazuje się bydź małą w stosunku do ogółu ludności, a nawet w stosunku do samey klasy szlachty.

Obyczaje terażniejszéy szlachty, chociaż wcale różne od starodawnéy, odznaczają się przez miłość swego kraiu i narodowości, oraz przez gościnność wrodzoną wszystkim pokoleniom słowiańskim. Mówiąc w ogółności zaięta jest ona ciągle albo rolnictwem, albo polowaniem, albo też prawowaniem się. Piérwsze wlewa w obyczaje ducha pokoiu, drugie podnieca ducha wojennego, trzecie zaś jest namiętnością nieposkromioną, równie iak pijaństwo u rol-

ników i szlachty okolicznę. Ze smutkiem wyznać potrzeba, że gry stratne znaydują tam więcej miłośników niżby wypadało, i że w pospolitém rozumieniu namiętność takowa nie jest uważana za sprosny występpek; chociaż częstokroć bywa przyczyną zaniedbania obowiązków stanu, straty majątku a niekiedy i zdrowia. Nadużycie trunków mocnych zmnieyszałoby się u włościan w stosunku polepszenia ich bytu: gdyż w tak nędzném położeniu, téy iedynęj doświadczaia rokoszy, że przez upicie się tracą na chwilę pamięć swoich nieszczęść. Wreszcie zbyteczne przytłumienie władz umysłowych u chłopów litewskich, jest w części skutkiem ich poddaństwa, lecz daleko więcej skutkiem bezpośrednich związków z żydami: póki zaś tym ostatnim wolno będzie utrzymywać karczmy, póty niepodobieństwo jest oczekiwać najmniejszey odmiany w obyczajach włościańskich: albowiem rzecz wielce korzystna dla żydów, przez rozkrzewienie coraz większe pitaństwa, widzieć rolników coraz bardziey przytłumionych na umyśle. Tatarzy mieszkający w gubernii grodzieńskiéy, uważani są powszechnie za poczciwych ludzi: cygani zaś przepędzaią życie na włóczędze i hultajstwie: rzemiosłem ich jest handlowanie, albo raczéy kradzenie koni i przedawanie onych w odległych mieyscach.

Zydzi od kilku wieków wprowadzili

się do Polski i dobrze w nię byli przyjęci; ciągle powiększali swoje przywileje, ludność i stan dobrego bytu, tak że pisarze zagraniczni nazywali Polskę raiem żydowskim; iakoż po utracie ziemi obiecanej, zdaie się, że ją w tym kraju odzyskali. Trzy rzeczy w szczególności zatrzymały żydów w Polsce.

1^{od.} *poddaństwo rolników*, skąd wynika spoczynek każdego przemysłu nierolniczego, bądź rękodzielniczego, bądź handlowego.

2re. *żyźność gruntu*, która sprawia tańszość życia, a która czyni rolnictwo najwłaśniejszym narodowym zatrudnieniem, od iakiego żydzi mają wstręt i odrazę.

3^{cie.} *zupełna wolność wyznania*, czego Polska pierwsza dała przykład Europie, oraz *przywileje*, które rozmaici królowie polscy, a mianowicie Kazimierz W. po większej części nie przenikając następnych skutków, nadali.

Żydzi po wypędzeniu z Palestyny zachowali w swym charakterze wszystko to, co mieli złego, a utracili przypisywane im w starożytności nie wiele dobra. Taż sama pogarda tego wszystkiego, co nie jest żydowskiem; taż sama chciwość pieniędzy, samolubstwo i zmienność w najwyższym stopniu, odznaczają ich dotychczas. Rządzą się prawami Moyżesza, a lubo zachowują co do słowa prawidła pisma S. tyczące się czystości i ochędostwa, iednak jest to klasa nayneochędniejsza, któraby w kraju go-

racym, wystarczyć mogła na zrodzenie powietrza. Do tego stopnia lubią hultajstwo, iż wolą przestawać cały dzień na kawałku chleba i główce cebuli, niż pracować i iść smaczno.

Wszyscy żydzi żyją z przemysłu, albo raczćy w większćy części z szachraystwa. Można ich podzielić na dwie klasy ogółne, toiest: na wieyskich i mieyskich. Pierwsi zajmują po drogach wszystkie prawie karczmy, za które dobrze właścicielom płacą; chociaź za to przez oszukiwanie włościan i inne wybiegi z lichwą potćm wynagradzają to sobie. Oni są przyczyną, że włościanin przedaie im ostatniego konia, ostatniego wołu, ostatnią miarę zboża dla nabycia wódki. Komuź nie są wiadome ich obroty co iesień odbywające się? Wtenczas po zebraniu zboża przebiegają okoliczne wioski z wódką i wymieniają na zboże, którego za flasze wódki, niekiedy dwa lub trzy wory dostają; tak dalece, że większa część włościan już w grudniu iest bez chleba. Żyd w takim razie nie mając nic do wydobycia, dostarcza włościaninowi wódki na rachunek żniwa nastćpnego. Drudzy, toiest, żyjący po miastach, nićmal wyłącznie zajmują się handlem. Wszystkie towary tańsze są u nich, niż u kupców chrześcian. Co stąd pochodzi, że żydzi wcale nćdźnie żyjąc, nie potrzebują czynić wydatków, bez iakich kupcy chrześcianie lubiący wygodę

obeysć się nie mogą. Wielka część żydów, która nie trzyma karczem, szynków lub handlu, bawi się rozmaitemi rzemiosłami; iakoto: krawiectwem, szewiectwem, kusznierstwem, szmuklerstwem, młynarstwem, piekarstwem i t. d. Wielu z nich trudni się przekupstwem i zajmuje toż samo miejsce, w Litwie co *roznoszczyki* (1) w Rossyi. Niektórzy także służą za pośredników w kupowaniu i wyprzedaży towarów i zowią się *faktorami*, bez iakich przybywający ze wsi do miast obywatele obchodzić się nie zwykli.

Ze sposobu życia klasy żydowskiej, widzimy że po większey części nie może ona należeć żadną miarą do klasy czynney i płodney: że iest rzeczywiście nakształt roślin pasorzytnych, karmiących się podstatą ubogiego rolnika, na którym opierają się ostatecznie wszelkie ciężary podatków, czynszów, pańszczyzny i t. d.

Niewątpliwa rzecz, że ludność żydowska ciągle się powiększa. Główna przyczyna tego iest w małżeństwach nadto wczesnie zawieranych, a które są wspierane i nakazywane przez prawa żydowskie. W Litwie trudno znaleźć chłopca żydowskiego od lat 14, któryby już nie był ożeniony z żydówką

(1) Roznoszczyki od słowa roznosić (разносить), zajmują się roznoszeniem po miastach rozmaitych towarów i płodów krajowych, dla łatwiejszey onych wyprzedaży.

daleko młodszą. Wreszcie uwolnienie ich od zaciągów wojskowych, jest także ważną przyczyną, która sprzyja nieskończeniu powiększaniu się ich ludności kosztem rolników, to jest: która wytraca pszczołki dla zachowania trutniów.

Tak w każdéj części świata, tak i w Litwie szczególnie, żydzi tworzą oddzielne od narodu ciało, które nie rządzi się prawami kraiovemi lecz izraelskiemi; rabini, naczelnicy synagog i t. d. składają władzę nazwaną *kahalem*, gdzie sprawy duchowne i świeckie zarówno bywają sadzone wedle praw *Talmudu*, a który między innemi rzeczami stanowi, że oszukać poganina czyli *goia* (1) jest dziełem chwalebném: świadczyć zaś prawdę ze stratą izraelity *dziełem nagan-ném*. Żydzi z uszanowaniem religijném posłuszni są *Kahalowi*, do którego także należy rozkład i pobór skarbowych podatków. Jeśli kahal sądzi za rzecz przyzwoitą zabronić pod *cheiry-mem*, to jest pod przekleństwem, kupowania lub przedawania, takiego lub owego towaru; wówczas nikt z żydów nie śmie sprzeciwiać się temu rozkazowi aż do zdjęcia *cheiry-mu*: że zaś żydzi mają największą część handlu w swoich rękach, mogą tedy od upodobania i bezkar-nie zniżać lub podwyższać ceny wszystkich

(1) Żydzi nazywają *goiami*, tych wszystkich którzy żydami nie są.

towarów na swą wyłączną korzyść. Maia oni naypierwéy wiadomości polityczne naypewniejszye, przez swoię szczególnieyszą pocztę. Gdy kahal chce dać wiadomość o czémkolwiek drugiemu kahalowi, wysyła pod cheirymentem do naypierwszéy karczmy z tą wiadomością żydka, który pod cheirymentem nakazuje przesłać ją natychmiast do karczmy następny: tym sposobem bez obawy zdrady i straty czasu otrzymuią żydzi naytaimniejszye i nayważniejszye wiadomości.

§. XI. *Dobroczynne zakłady.*

Do zakładów dobroczynnych w gubernii grodzieńskiéy naypierwey należy *Komitet powszechnéy opieki* (Приказъ общественнаго призрѣнія). Od czasu otwarcia gubernii grodzieńskiéy, toiest od r. 1802 (1) komitet powszechnéy opieki założony został. Członkowie go składający są: Cywilny gubernator, Marszałek gubernski (placy nie biorą), Kassyer rocznie rub. srebr. 500. Doktor rub. srebr. 100. Dozorca lazaretu rub. sr. 60. Dozorczyna dzieci rub. srebr. 60. Nauczyciel dzieci rub. srebr. 60. Stróż przy lazarecie rub. srebr. 27. Stróżowka rub. sr. 27.

(1) Przed r. 1802 terazniejszy guberniia litewsko-grodzińska stanowiła część gubernii litewsko-wileńskiéy i do niey należała.

Fundusze tego komitetu są następujące:

1. *Najjaśniejszy IMPERATOR* przy otwarciu tego komitetu darował rub. sr. 15000.

2. Dochód ze sztrafów, drogą prawną naczynianych urzędnikom i sądownictwóm.

3. Kopy sądzone w Departamencie 2^{rym} idą na fundusz komitetu.

4. Oplata coroczna za order S. Stanisława, od każdego Kawalera po dukatów ośm.

5. Arenda ze wsi *Ianuszowa*, wchodzi do kassy komitetu.

6. Arenda z murów poiezuickich w Grodnie.

7. Dochód z kilku placów w Grodnie oddanych na czynsz wieczysty.

8. Za uzyskiwanie pieniędzy za wexlami, komitet ma znaczny dochód.

9. Procenta od sum przysyłających się z rozmaitych sądownictw na lokacyą w kassie powszechnéj opieki.

10. Piąty procent od summy tworzącej się z wyprzedaży kart, których skład znajduje się w kassie powszechnéj opieki.

11. Z Izby skarbowéj co rok wydawana jest summa 4375 rub. ass. na utrzymanie szkoły sierot pod dozorem opieki zostających.

12. Procent od summy funduszowej składającej się ze 111 dukatów, 22,796 rub. sreb. i kopieiek 89, oraz z 68,602. rub. assy. i kopieiek 57½. Summa takowa oddawana

dawniej była na procent obywatelóm: teraz zaś złożona iest w Jzbie skarbowéy która procent opłaca.

Oprócz dochodu stałego komitet miał w r. 1816. dochodu niestałego rub. sr. 3050 i rub. assyg. 12850.

Z tego dochodu utrzymuje się lazaret w którym 30 chorych mieścić się może, i dom wychowania sierot mogący w sobie pomieścić 50 osób.

R. 1817. d. 1. Marca znajdowało się w lazarecie chorych płci męzkiey 8, żeńskiey 20, ogół 28. Dzieci w domu wychowania 21 i oddanych na mamki 67, ogół 88.

Kapitał komitetu powszechnéy opieki coraz wzrastający czyni nadzieję, że zakłady pod iego dozorem zostające, coraz bardziey powiększane i polepszane będą: oraz, że z czasem nowe ieszcze uczynione zostaną. Nadto szpital chorych utrzymywany przez XX. *Bonifratrów* znajduje się w Grodnie.

W Szczuczynie utrzymują *Siostry miłosierdzia* szpital chorych: lecz fundusz nie odpowiada ich dobrym chęciom.

Dwa towarzystwa dobroczynności w Nowogrodku i w Brześciu, na zasadach towarzystwa dobroczynności wileńskiego, od kilku lat są założone.

Nadto przy każdym kościele parafialnym utrzymują się szpitale, w których po kilku i kilkunastu ubogich lub kalekich znajduje pomieszkanie i wyżywienie.

§. XIII. *Podatki.*

W podatkowaniu częstokroć nie tak bywaia uciążliwe same podatki iako sposób rozkładu i poboru onych. Naynieźnośniesz zaś rzecz dla płacących podatki nie wiedzieć z pewnością ile i kiedy wnosić powinni. Summa dochodu ogólna stałego i niestałego była r. 1816 w Izbie skarbowey grodzieńskiey rub. assyg. 1,977,591 kopieiek 57½. Z tego wydano na opłacenie urzędników, na naprawę domów skarbowych oraz na zaspokojenie wszelkich innych potrzeb skarbowych rub. assyg. 459,716 kopieiek 98; pozostało więc w kassie przychodu czystego rub. assyg. 1,517,874 kopieiek 59½.

Nie wchodzą w ten rachunek powinności ziemskie, prawie tyle co i podatki wynoszące: a które przeznaczone są na utrzymanie stacyy pocztowych, dostawienie światła i opału dla woyska, oraz na wszelkie inne przedmioty, których opędzenie do właścicieli ziemskich iest przywiązane. Nie liczą się także naprawy dróg, grobel, mostów, dawanie podwód na stoyki i t. d. których rozkład i wybieranie nie zawsze zarówno wszystkich obywateli dotyka, a istotnie wielkich strat bywa przyczyną, szczególnie w czasie żniwa, usiewów i t. d.

Gubernia grodzieńska w czasie wojny r. 1812, wedle rachunku głównego komitetu potrzeb woiennych, utraciła przez za-

potrzebowania i zabory wojskowe majątku ruchomego na 7,205,766 rub. srebr. i $51\frac{3}{4}$ kopieyki. Przez pomorek bydła w początku roku 1815 na 955,494 rubli srebr. i 50 kopieiek. . Ogół więc straty był na 8,141,261 rubli srebrnych i $1\frac{3}{4}$ kopieyki.

K O N I E C.

